MEDRESEJA E FERIZAJT

Një institucion arsimor
shqiptaro-islam në hijen e historisë
(fundi i shek. XIX–1999)

GENTIAN JETISHI

AKADEMIA 23
BOTIME AKADEMIKE

MEDRESEJA E FERIZAJT

Një institucion arsimor shqiptaro-islam në hijen e historisë (fundi i shek. XIX–1999)

Gentian Jetishi

AKADEMIA 23 *Botime akademike*

MEDRESEJA E FERIZAJT: Një institucion arsimor shqiptaro-islam në hijen e historisë (fundi i shek. XIX–1999)

© Gentian Jetishi, 2026. Të gjitha të drejtat të rezervuara.

Botuar nga Akademia 23. Asnjë pjesë e këtij botimi nuk mund të riprodhohet, ruhet në sistem rikthimi, ose transmetohet në asnjë formë a mjet, elektronik, mekanik, fotokopjues, regjistrues ose ndryshe, pa lejen paraprake me shkrim të botuesit, përveç në rastin e citimeve të shkurtra brenda shqyrtimeve kritike dhe punimeve të caktuara jokomerciale, sipas normave të pranuara ndërkombëtarisht të citimit akademik.

Botimi i parë: 2026.

Ferizaj — Prishtinë

PËRMBAJTJA

Dedikim....5

Falënderim....7

Parathënie....8

Hyrje: Pse një monografi për Medresenë e Ferizajt?....9

PJESA I....14

KONTEKSTI I GJERË: ARSIMI ISLAM TE SHQIPTARËT....14

Kapitulli 1. Sistemi arsimor fetar islam te shqiptarët para Pavarësisë: mejtepe, ruzhdije, ibtidaije, medrese....14

Kapitulli 2. Modeli i Shqipërisë së Pavarur: Medreseja e Tiranës dhe rrugëtimi i Hoxhë Hasan Voglit....20

Kapitulli 3. Medresetë në Kosovën ndërmjet dy luftërave botërore 22

Kapitulli 4. Presioni shtetëror mbi arsimin fetar shqip: vakëfi, kolonizimi dhe klima e frikës....28

PJESA II....32

FERIZAJ: QYTETI DHE KONTEKSTI I TIJ....32

Kapitulli 5. Lindja e një qyteti hekurudhor....32

Kapitulli 6. Tubimet e Firzovikut, 1908: kujtesa politike e qytetit....35

Kapitulli 7. Ferizaj ndërmjet dy luftërave: një portret institucional dhe shoqëror....39

Kapitulli 8. Bashkësia Islame e Ferizajt: mejtepet, myftinia dhe mësuesit e parë të fesë....42

PJESA III....46

THEMELIMI DHE VITET E PARA (fundi i shek. XIX–1938)....46

Kapitulli 9. Data e themelimit dhe problemi i saj....46

Kapitulli 10. Haxhi Ahmet Pllana: themeluesi i Medresesë së Ferizajt (1848–1943) 54

Kapitulli 11. Objekti i parë, mësuesit dhe jeta e përditshme e medresesë 60

Kapitulli 12. Rrjeti i mejtepeve dhe piramida arsimore lokale 62

PJESA IV 66

EPOKA HASAN EF. NAHI (1938–1941) 67

Kapitulli 13. Nahi para Ferizajt: Gjakova, Kajro dhe rrugëtimi drejt Al-Azharit 67

Kapitulli 14. Vitet në Ferizaj: mësimdhënia në gjuhën shqipe 70

Kapitulli 15. Fundi i epokës: shpërbërja e Jugosllavisë dhe kthimi në Gjakovë 72

PJESA V 74

NGA SHKOLLA TE HARRESA (1941–1999) 74

Kapitulli 16. Rindërtimi dhe funksionimi, 1941–1945 74

Kapitulli 17. Ndërtesa si strehimore: rreth 1950–1990 75

Kapitulli 18. Lufta e 1999-ës dhe shkatërrimi përfundimtar 78

PJESA VI 83

NJERËZIT 83

Kapitulli 19. Hasan ef. Nahi: portret biografik i plotë 83

Kapitulli 20. Shaban Sh. Vata: nga medreseja te shkolla laike shqipe87

Kapitulli 21. Figura të tjera të lidhura me Medresenë 90

PJESA VII 92

KRAHASIME DHE TRASHËGIMI 93

Kapitulli 22. Haxhi Sherif ef. Ahmeti: nga Medreseja e Ferizajt te përkthimi i Kuranit 93

Kapitulli 23. Medresetë motra: një krahasim rajonal 97

Kapitulli 24. Nga Medreseja te harresa: hapësira urbane sot, kujtesa kolektive 101

Kapitulli 25. Përfundime: çfarë na mëson rasti i Ferizajt për historiografinë e arsimit shqiptaro-islam 103

Falenderime 107

Rreth autorit 108

Rreth Akademia 23 109

Epilog 110

SHTOJCA 111

Dedikim

Nënës dhe babait tim —

që prishnin gjumin herët për të më çuar në medrese, dhe investuan në mua diçka që nuk kthehet kurrë: kohën e tyre.

FALËNDERIM

Falënderoj Zotin dhe të Dërguarin e Tij.

Falënderoj familjen time — prindërit që më nxitën, më motivuan dhe investuan në mua në rrugën e dijes; që më dërguan në medrese dhe më mbështetën në çdo nismë. Vëllezërit dhe motrat e mia. Bashkëshorten time, për mirëkuptimin ndaj kohës që ia kushtoj studimit. Dhe vajzën time të vogël, Nina, që na ngrohë çdo ditë.

Falënderoj gjithashtu njerëzit që më orientuan drejt burimeve të ndryshme gjatë këtij hulumtimi: Dr. Agim Bytyqi, Valbona Sojeva, Azem Çerkini, Prof.Mejdi Sejdiu, Behar Ibishi, Drin Parllaku, dhe këdo tjetër që ka kontribuar, në mënyrë të madhe apo të vogël, në këtë udhëtim.

PARATHËNIE

Ky libër lindi nga një shqetësim i thjeshtë: si mund të harrohet kaq lehtë një institucion që ka formuar breza të tërë njerëzish në qytetin tim, Ferizaj? Kur fillova të mbledh materiale për Medresenë e Ferizajt, prisja të gjeja arkiva të plota, monografi ekzistuese, ndoshta edhe një dosje të gatshme institucionale. Në vend të kësaj, gjeta copëza: një paragraf këtu, një referencë atje, një titull videoje në internet, një tabelë krahasuese e përgatitur nga hulumtues të tjerë të interesuar për fatin e ngjashëm të medreseve motra në Kosovë.

Kjo monografi nuk pretendon të jetë historia përfundimtare dhe e mbyllur e Medresesë së Ferizajt — asnjë libër i parë mbi një institucion të fshirë prej kujtesës publike nuk mund ta mbajë atë pretendim me ndershmëri. Është, megjithatë, diçka më shumë se një përpjekje modeste: është rindërtimi më i gjerë dhe më sistematik i bërë deri më sot për historinë e këtij institucioni, i mbështetur në kryqëzimin e dhjetëra burimeve — studime akademike, dokumente të Ulema Mexhlisit të Shkupit, artikuj gazetash të dekadave të kaluara, monografi lokale, raporte ndërkombëtare mbi trashëgiminë kulturore, dhe traditë gojore e verifikuar kryqazi kudo që ka qenë e mundur. Aty ku burimet bien dakord, ky libër flet me siguri. Aty ku bien ndesh ose heshtin, e thotë hapur, por pa e lënë tekstin të duket i brishtë — sepse pasiguria e dokumentuar me kujdes shkencor nuk e dobëson një histori; përkundrazi, e bën atë të besueshme.

Jam mirënjohës të gjithë atyre hulumtuesve, gazetarëve, bloguesve dhe institucioneve — nga Instituti i Historisë e deri te mbajtësit e blogjeve akademike si *Orientalizmi Shqiptar* — punimet e të cilëve më kanë ndihmuar të rindërtoj, copë-copë, figurën e këtij institucioni dhe të njeriut që e simbolizon më mirë se kushdo: myderriz Hasan ef. Nahi.

Gentian Jetishi *Ferizaj, korrik 2026*

HYRJE: PSE NJË MONOGRAFI PËR MEDRESENË E FERIZAJT?

Medreseja e Ferizajt zë një vend paradoksal në historiografinë e arsimit shqiptaro-islam të shekullit XX. Nga njëra anë, ajo përmendet — në video popullore, në artikuj bloguesish, në ndonjë fjali kalimtare të Wikipedia-s — si një institucion me një hark jete prej gati një shekulli, që tradita popullore e vendos midis 1903 dhe 1999, edhe pse, siç do ta argumentojmë në Kapitullin 9, hulumtimi i drejtpërdrejtë e vendos fillimin e tij më realisht nga fundi i shekullit XIX deri në fillim të shekullit XX.[1] Nga ana tjetër, kush kërkon të gjejë një studim të posaçëm, monografik, kushtuar vetëm asaj, gjen heshtje. Ajo jeton në hijen e institucioneve motra më të mëdha e më të dokumentuara — Medreseja e Madhe e Gjakovës, Medreseja "Alauddin" e Prishtinës, Medreseja e Përgjithshme e Tiranës — të cilat kanë pasur fatin të gjejnë kronikanë, akademikë dhe përvjetorë institucionalë që u kanë kushtuar vëllime të tëra.[2] [3]

Ky libër është një përpjekje sistematike për ta nxjerrë Medresenë e Ferizajt nga ajo hije: jo duke shpikur fakte që s'i kemi, po duke e vendosur me kujdes brenda kontekstit më të gjerë ku ajo padyshim ka ekzistuar dhe ka funksionuar — rrjeti i medreseve të Kosovës ndërmjet dy luftërave botërore,[4] lëvizja për arsim fetar në gjuhën

---

[1] "Medreseja e Ferizajt fliste shqip (1903–1999)", video, YouTube, 20 dhjetor 2022, https://www.youtube.com/watch?v=GxtfOYqLbzM — titulli i videos përfaqëson traditën publike/mediatike të kësaj kronologjie; nuk zëvendëson burim arkivor primar.

[2] Genti Kruja, „Medresetë e Shqipërisë, model i edukimit shkencor e fetar", ResearchGate, https://www.researchgate.net/publication/354785441.

[3] „100 vjet Medreseja e Tiranës (1924–2024)", Zani i Naltë, shkurt 2024, https://www.zaninalte.al/2024/02/100-vjet-medreseja-e-tiranes-1924-2024/.

[4] „Medreseja 'Alauddin'", Wikipedia (shqip), qasur korrik 2026, https://sq.wikipedia.org/wiki/Medreseja_%22Alauddin%22 — sipas këtij burimi, në

shqipe që u përball fillimisht me presionin osman e më vonë me atë jugosllav, dhe figura konkrete e njeriut që lidhet më ngushtë me periudhën më të mirë-dokumentuar të saj — myderriz Hasan ef. Nahi. Historia e Medresesë së Ferizajt nuk mund të kuptohet e shkëputur nga zhvillimet historike që përjetoi Kosova gjatë shekullit XX: ndryshimet e pushteteve, reformat arsimore, luftërat, kufizimet institucionale dhe transformimet shoqërore ndikuan drejtpërdrejt në organizimin, funksionimin dhe fatin e saj final. Megjithatë, pavarësisht sfidave, institucioni arriti të ruajë vazhdimësinë e misionit të tij edukativ për pothuajse një shekull të tërë — një fakt që, në vetvete, e bën të pashmangshme detyrën e këtij libri.

Problemi i burimeve

Çdo lexues i kujdesshëm i këtij libri duhet ta dijë që në themel qëndron një problem burimesh që s'duhet fshehur, por as mbivlerësuar. Data popullore e hapjes së medresesë (1903) vjen kryesisht nga qarkullimi mediatik i një videoje të vitit 2022 dhe nuk mbështetet nga asnjë burim akademik apo arkivor i konsultuar gjatë këtij hulumtimi; siç do të argumentojmë në Kapitullin 9, ankorimet më të besueshme kronologjike e vendosin fillimin e institucionit diku midis fundit të viteve 1890 (mejtepi fillestar, i lidhur me ndërtimin e xhamisë kryesore më 1891) dhe periudhës 1908–1909 (formalizimi i tij si medrese, në kuadrin e hapjeve arsimore shqipe pas Revolucionit Xhonturk). 1903 mbetet i përmendur në këtë libër vetëm si datë popullore, jo si ankorim historiografik.[5] [6] Kjo nuk do të thotë se data është e gabuar — Ferizaj,

---

periudhën ndërmjet dy luftërave botërore në Kosovë vepronin dhjetë medrese; studimi i Kasumit (1982), i mbështetur në burime arkivore, jep shifrën tetë (shih Kapitullin 3).

[5] Gentian Jetishi, „Atlas Kulturor Islami në Ferizaj", Academia.edu, https://www.academia.edu/99411691/.

[6] Po aty; dhe „Medreseja e Ferizajt fliste shqip (1903–1999)", video, YouTube, 20 dhjetor 2022.

si qytet i ri i formuar rreth stacionit hekurudhor të fundshekullit XIX, ka pasur çdo kusht strukturor për një zhvillim paralel të institucioneve fetare-arsimore që në fillimin e shekullit XX — por do të thotë që, deri sa të gjendet dokumenti themelues fizik (regjistër vakëfi, urdhëresë osmane, apo dëshmi tjetër arkivore), ajo duhet trajtuar si datë tradicionale e ripohuar gjerësisht, jo si fakt i verifikuar drejtpërdrejt në kuptimin arkivor të fjalës.

Për periudhën 1938–1941, situata është krejt tjetër: këtu kemi burime solide dhe të shumëfishta — studimin biografik i profesor Muhamed Pirrakut mbi Hasan ef. Nahin, i mbështetur, sipas vetë autorit, në rreth tetëdhjetë e tetë referenca arkivore nga Arkivi Shtetëror i Maqedonisë së Veriut,[7] dhe artikullin origjinal gazetaresk të profesor dr. Memet Halimit, botuar në gazetën *Bujku* më 15 korrik 1996, f. 6 — vetë burimi që qëndron pas titullit qarkullues "Medreseja e Ferizajt fliste shqip".[8] Këto dy burime, të pavarur njëri nga tjetri por të pajtueshëm në thelb, na japin data, emra dhe rrethana konkrete mjaft të sakta. Mbetet, sigurisht, edhe ndonjë mospërputhje e vogël por domethënëse: një version i të dhënave publike e lidh shifrën e 51 nxënësve me vitin shkollor 1931/32,[9] [10] ndërsa Pirraku dhe Halimi thonë se Nahi e mori

---

[7] Muhamed Pirraku, „Myderriz Hasan ef. Nahi — pishtar dhe përkrahës i arsimit kombëtar shqiptar", Orientalizmi Shqiptar, 23 qershor 2012. Studimi cek rreth 88 referenca me burime arkivore (Arkivi Shtetëror i Maqedonisë së Veriut, Shkup — fondet e Bashkësisë Islame, Drejtorisë së Vakëfeve etj.).

[8] Memet Halimi, „Medreseja e Ferizajt fliste shqip… Merita për këtë i takon profesor Hasan efendi Nahit nga Gjakova që u bë myderriz në Kajro", Bujku, e hënë, 15 korrik 1996, f. 6 — burim gazetaresk parësor, konsultuar në formë fotografike gjatë hulumtimit; artikulli origjinal, i nënshkruar nga vetë autori, korrigjon atribuimin e gabuar "Nebi Halimi" që qarkullon në disa përmbledhje dytësore online.

[9] Revista shkencore „Kosova", nr. 40 (2015), Instituti i Historisë „Ali Hadri", Prishtinë, f. 58–60.

[10] „History of Ferizaj", Wikipedia (anglisht), dhe „Historia e Ferizajit", Wikipedia (shqip), qasur korrik 2026.

mësimdhënien vetëm më 1938. Dy shpjegime janë të mundshme — ose medreseja funksionon tashmë para ardhjes së Nahit, me një mësues tjetër, ose data e vitit 1931/32 (e bazuar te punimi i historianit Shaban Hashani) është e përafërt.[11] Ky libër e trajton këtë si pyetje të hapur, që meriton hulumtim të mëtejshëm arkivor, jo si kontradiktë që duhet zgjidhur me forcë të panevojshme.

Metodologjia

Punimi mbështetet në katër lloje burimesh: së pari, studime dhe artikuj akademikë ose gjysmë-akademikë të botuar në shtyp e online (Instituti i Historisë, revista *Kosova*, *Gjurmime Albanologjike*, blogu *Orientalizmi Shqiptar*); së dyti, burime parësore gazetareske dhe biografike bashkëkohore me ngjarjet e trajtuara (artikulli i Memet Halimit, 1996; materiale biografike të islamgjakova.net); së treti, materiale krahasuese për medresetë motra në Kosovë e Shqipëri, që na ndihmojnë të kuptojmë modelin institucional të kohës; së katërti, burime dytësore mbi historinë e qytetit të Ferizajt dhe kontekstin e tij shoqëror-politik, përfshirë monografinë lokale të Hetemit dhe Mustafit mbi xhamitë e Ferizajt, punim që na jep detaje unike, të pagjendshme askund tjetër, mbi ndërtesën fizike të medresesë. Aty ku një pohim mbështetet vetëm në një burim të vetëm, të pakonfirmuar kryqazi, kjo shënohet shprehimisht, por pa e ngarkuar tekstin me hezitim të tepërt. Libri identifikon gjithashtu, në shtojcë, burimet parësore fizike që mbeten për t'u konsultuar drejtpërdrejt në një fazë të mëvonshme hulumtimi arkivor.

Kjo detyrë ka edhe një peshë që tejkalon interesin thjesht antikuar. Në një kohë kur qytete të tëra të Kosovës po ripërcaktojnë identitetin e tyre urban pas dekadash lufte e ndryshimi, rrezikojmë të harrojmë se çdo qytet — edhe ai më i riu, më industrialja, më "modernizuari" —

[11] Shaban Hashani, Ferizaj dhe rrethina 1873–1941, referuar sipas citimit të Skender Lutfiut, „Arsimi dhe Kultura Shqiptare në Ferizaj (1918–1941)", Kosova, nr. 40, 2015.

ka pasur institucionet e veta të para, njerëzit e vet të parë, dhe zgjedhjet e veta të para mbi atë çka meritonte të ruhej. Ferizaj, qytet i ndërtuar rreth një hekurudhe, pa traditën shekullore osmane të Prizrenit apo Gjakovës, e ka merituar prapëseprapë vendin e vet në historinë e arsimit shqiptaro-islam — dhe ky libër është përpjekja për t'ia dhënë atë vend, para se edhe kujtesa gojore e fundit e këtij institucioni të shuhet bashkë me brezin që ende e mban mend.

Struktura e librit ndjek një logjikë të katërfishtë: nga konteksti i gjerë drejt rastit konkret, dhe nga koha drejt njerëzve. Pjesa e parë e vendos lexuesin brenda kontekstit të gjerë të arsimit fetar islam te shqiptarët dhe rrjetit të medreseve kosovare. Pjesa e dytë e sjell lexuesin te vetë qyteti i Ferizajt, si hapësirë shoqërore dhe politike konkrete. Pjesa e tretë dhe e katërt ndjekin jetën e vetë institucionit nëpër fazat e tij kronologjike — themelimi, epoka Nahi, dhe periudha e gjatë pas mbylljes formale. Pjesa e pestë kthehet te njerëzit: Hasan ef. Nahi dhe figurat e tjera të lidhura me institucionin. Pjesa e gjashtë dhe e fundit mbyllet me krahasimin rajonal dhe me trashëgiminë: çfarë ka mbetur, dhe çfarë na mëson ky rast, i vogël në shkallë por i madh në domethënie, për historiografinë tonë lokale.

PJESA I

KONTEKSTI I GJERË: ARSIMI ISLAM TE SHQIPTARËT

KAPITULLI 1. SISTEMI ARSIMOR FETAR ISLAM TE SHQIPTARËT PARA PAVARËSISË: MEJTEPE, RUZHDIJE, IBTIDAIJE, MEDRESE

Për ta kuptuar Medresenë e Ferizajt, duhet fillimisht të kuptojmë strukturën arsimore fetare islame që ekzistonte në trojet shqiptare para dhe menjëherë pas Pavarësisë së 1912-ës — pa këtë hartë institucionale, çdo diskutim i mëvonshëm mbi një medrese të vetme, periferike, do të mbetej i shkëputur nga logjika e vet kohës.

Sistemi osman i arsimit fetar ishte i shkallëzuar, si çdo sistem arsimor modern, veç me terma e nivele të veta. Në bazë qëndronin **mejtepet**, shkolla fillore fetare pranë xhamive, ku fëmijët mësonin lexim-shkrim elementar dhe bazat e fesë; mbi to qëndronin **ibtidaijet**, të karakterit të ngjashëm me shkollat fillore laike; dhe mbi këto, **ruzhdijet**, një cikël i mesëm që zakonisht zgjaste rreth tre vjet. **Medresetë** përfaqësonin shkallën më të lartë të këtij sistemi — institucione që përgatisnin klerikë të kualifikuar, me plan mësimor që përfshinte gjuhë (arabisht, e shpesh edhe turqisht e persisht), jurisprudencë islame (fikh), teologji (akaid), dhe në raste të veçanta edhe lëndë të përgjithshme si histori, gjeografi apo matematikë. Titulli i një diplomuari të medresesë ishte, në parim, **myderriz** — mësues i kualifikuar i shkencave fetare, ndërsa

mësuesit e mejtepeve njiheshin zakonisht si **mualimë** ose thjesht si hoxhallarë të fshatit e të lagjes.

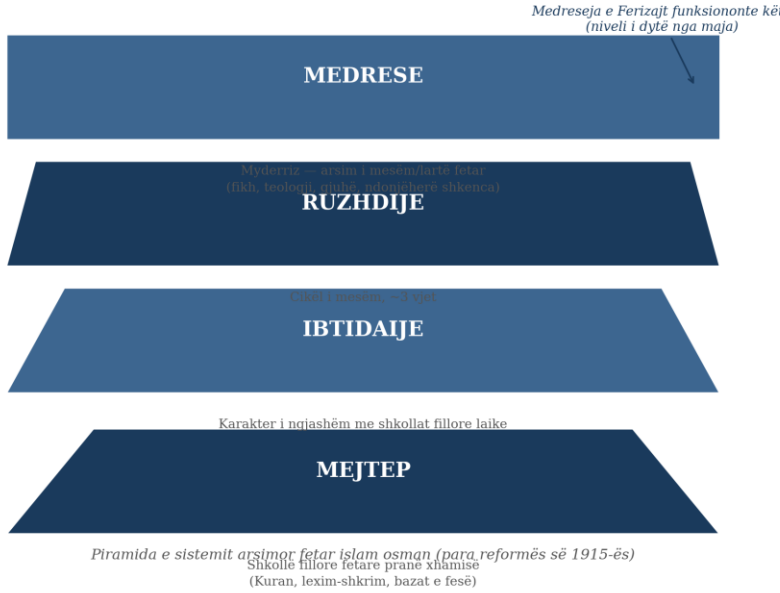

Piramida e sistemit arsimor fetar islam osman (para reformës së 1915-ës)

Piramida e sistemit arsimor fetar islam osman.

Rrënjët osmane të medreseve në trojet shqiptare

Para se të vazhdojmë me çështjen gjuhësore, vlen të njihet edhe historia më e gjatë institucionale e vetë medreseve në trojet shqiptare, sepse ajo tregon se Medreseja e Ferizajt, edhe pse periferike dhe e vonshme, ishte trashëgimtare e një tradite prej pesë shekujsh.

Sipas studimeve akademike të Ramiz Zekajt dhe Fehim Krasniqit, medresetë e para në rajonin ballkanik ku ndodhen sot Kosova dhe

Shqipëria u ndërtuan që në mesin e shekullit XV.[12] Medreseja më e vjetër e njohur në Kosovë është ajo e Gazi Ali Begut në Vushtrri, ndërtuar diku mes viteve 1444 dhe 1455; para vitit 1516, në Pejë u ndërtua Medreseja e Vjetër ("Medrese-i Atik"), themeluar nga Mehmet Beu; në 1537, Mehmet pashë Jahjapashai ngriti medresenë e Prizrenit; ndërsa para vitit 1566, Besharet Beu themeloi medresenë e Prishtinës.[13] Ndër medresetë më të hershme të gjithë trojeve shqiptare qëndron ajo e Is'hak Beut (Isa Beut) në Shkup, ndërtuar më 1440 dhe njohur si "Is'hakaja e Shkupit" — një nga medresetë më të njohura të gjithë Ballkanit, ku myderrizi i parë ishte Shuxhaudin Iljazi, i njohur ndër bashkëkohësit si "dijetari i Shkupit", që e udhëhoqi institucionin dyzet vjet me radhë.[14]

Programi mësimor i medreseve u avancua ndjeshëm gjatë sundimit të Sulltan Sylejmanit (1520–1566): përveç gramatikës e sintaksës arabe, tefsirit (interpretimit kuranor), hadithit dhe së drejtës së sheriatit, filluan të mësoheshin edhe jurisprudenca, letërsia arabe, mjekësia, matematika dhe shkencat natyrore (astronomi, gjeometri, fizikë, kimi).[15] Medresetë e trojeve shqiptare ndiqnin këtë program të njëjtë perandorak, edhe pse, natyrshëm, s'kishin famën e medreseve të Stambollit, ku punonin dijetarët më të spikatur të perandorisë; disa nxënës shqiptarë nga mejtepet e vendlindjes arritën, megjithatë, të studionin në medresetë më prestigjioze të Stambollit, Bagdadit dhe

---

[12] Drin Aliu, "Zanafilla e medreseve në trojet shqiptare: Organizimi dhe funksionimi i medreseve në trojet shqiptare", dituriaislame.com, duke cituar Ramiz Zekaj, *Zhvillimi i Kulturës Islame*, f. 64, dhe Fehim Krasniqi, *Zhvillimi i Kulturës Shqiptare*, f. 231–232 — mbi medresenë e Is'hak Beut (Isa Beut) të Shkupit, ndërtuar më 1440.

[13] Fehim Krasniqi, po aty, f. 231–232 — mbi medresetë e Vushtrrisë, Pejës, Prizrenit dhe Prishtinës.

[14] Po aty — mbi medresenë e Shkupit dhe myderrizin Shuxhaudin Iljazi.

[15] Ramiz Zekaj, po aty, f. 72–73 — mbi programin mësimor gjatë sundimit të Sulltan Sylejmanit.

Aleksandrisë, ndër ta dy emra që do të bëheshin qendrore për Rilindjen Kombëtare Shqiptare: Hasan Tahsini dhe Hafiz Ali Korça.[16]

Struktura fizike dhe sociale e medresesë klasike osmane ishte e qëndrueshme kudo në perandori: nxënësit, të quajtur talebe, jetonin në konvikte pranë vetë medresesë, ushqeheshin në imaret (kuzhina bamirëse të financuara nga vakëfi), dhe pas përfundimit të suksesshëm të studimeve merrnin diplomën e quajtur ixhazetname — po ajo diplomë që, siç u tha në Kapitullin 22, mori edhe Sherif Ahmeti në majin e 1944-ës.[17] Sipas udhëpërshkruesit osman të shekullit XVII, Evlija Çelebiu, deri në gjysmën e dytë të atij shekulli medrese kishte pothuajse në çdo qytet shqiptar: Shkodra kishte shtatë, Berati pesë, Vlora e Delvina e Gjirokastra nga tre, dhe, sipas burimeve të tjera, vetë Shkupi trembëdhjetë, Prizreni pesë, Gjakova e Peja nga dy, Gjilani e Tirana nga një.[18]

Pikërisht brenda kësaj tradite të gjatë institucionale, në dekadën e parë të shekullit XVIII (1707), familja e Kurtpashajve (Kryezinjve) e Gjakovës, me financim të Murad Beut — i biri i Adem Pashë Gjakovës — ngriti Medresenë e Madhe të Gjakovës, institucioni ku, siç e dimë nga Kapitulli 13, do të formohej dy shekuj më vonë vetë Hasan ef. Nahi.[19] Kjo linjë e drejtpërdrejtë — nga themelimi princëror i 1707-ës deri te djaloshi që zëvendësonte të atin në mësimdhënie në vitet 1920 — kujton se Medreseja e Ferizajt, sado modeste e e vonshme në krahasim me Gjakovën, ishte megjithatë pjesë e së njëjtës traditë

---

[16] Anamali et al., *Historia e Popullit Shqiptar*, f. 705 — mbi Hasan Tahsinin dhe Hafiz Ali Korçën.

[17] Rizaj, *Historia e Përgjithshme*, f. 68–69 — mbi talebet, konviktet, imaretet dhe ixhazetnamenë.

[18] Fehim Krasniqi, po aty, f. 234–235 — sipas dëshmisë së Evlija Çelebiut për shpërndarjen e medreseve nëpër qytetet shqiptare deri në gjysmën e dytë të shekullit XVII.

[19] Po aty, f. 235–237 — mbi themelimin e Medresesë së Madhe të Gjakovës më 1707 nga familja e Kurtpashajve, financuar nga Murad Beu.

pesëshekullore institucionale, e transmetuar brez pas brezi përmes njerëzve konkretë që e frekuentuan.

Reforma shkollore osmane e vitit 1915 e ndryshoi këtë strukturë, duke i shndërruar ibtidaijet dhe ruzhdijet në të ashtuquajturat "sibjan mejtepe" — një riorganizim që reflektonte përpjekjet e vona të Perandorisë Osmane për të modernizuar sistemin arsimor fetar në përputhje me nevojat e kohës. Por për shqiptarët, problemi qendror nuk ishte thjesht struktura formale e sistemit, po gjuha e mësimdhënies. Deri në fillim të shekullit XX, në pjesën më të madhe të mejtepeve dhe medreseve në trojet shqiptare, mësimi zhvillohej në turqisht ose arabisht, kurse gjuha shqipe — e ndaluar zyrtarisht si gjuhë shkollore deri më 1908 — mbetej jashtë klasës, edhe në ato hapësira ku shumica dërrmuese e nxënësve ishin vetë shqiptarë.

Kjo situatë nuk ishte thjesht një hollësi administrative, po thelbi i një konflikti më të gjerë kombëtar. Lëvizja Kombëtare Shqiptare e fundshekullit XIX kishte artikuluar gjithnjë e më qartë kërkesën për arsim në gjuhën amtare si kusht të domosdoshëm për ruajtjen e identitetit kombëtar. Institucionet fetare-arsimore, pikërisht sepse ishin fetare e jo shtetërore-laike, zinin një pozicion të veçantë brenda këtij konflikti: aty ku shteti osman — e më vonë ai jugosllav — mund të kontrollonte lehtësisht shkollat shtetërore, mejtepet dhe medresetë pranë xhamive gëzonin një farë autonomie lokale, financuar shpesh nga vetë vakëfi apo nga bashkësia besimtare, jo domosdoshmërisht nga buxheti qendror. Kjo autonomi relative i bëri, ndonjëherë pa qëllim të hapur, hapësira të vetme ku identiteti dhe gjuha shqipe mund të mbijetonin brenda kuadrit formal të arsimit. Ky është konteksti i përgjithshëm brenda të cilit duhet vendosur çdo diskutim për medresetë e Kosovës, përfshirë atë të Ferizajt: jo thjesht si shkolla feje, po si hapësira ku përplaseshin, në mënyra komplekse, feja, gjuha dhe kombësia.

Ky kontekst kompleksohet edhe më tej nga një fenomen tjetër i madh demografik i shekullit XIX e fillim të shekullit XX: valët e mëdha të

muhaxhirëve — myslimanë shqiptarë e sllavë të dëbuar nga territoret e humbura të Perandorisë Osmane në Ballkanin Jugor (Sanxhaku i Nishit, Toplica, Serbia e Jugut) pas luftërave ruso-turke të 1877–78 dhe pas Luftërave Ballkanike të 1912–13 — që u vendosën në numër të madh pikërisht në qytete si Ferizaj, Shkup, Prishtinë e fshatrat përreth tyre.[20] Këta muhaxhirë e sillnin me vete jo vetëm identitetin fetar dhe gjuhësor, po edhe një përvojë të drejtpërdrejtë, të freskët, të asaj çka mund të ndodhë kur një bashkësi myslimane shqiptare mbetet pa mbrojtjen e një shteti mysliman: pikërisht kjo përvojë e bënte edhe më urgjente, në sytë e tyre, nevojën për arsim fetar në gjuhën amtare, si mjeti i vetëm i mbetur për të ruajtur identitetin brenda kufijve të rinj shtetërorë ku tashmë gjendeshin. Familja e Haxhi Sherif ef. Ahmetit (Kapitulli 22), e ardhur në Ferizaj nga Toplica e Sanxhakut të Nishit, është vetëm një shembull konkret biografik i këtij fenomeni shumë më të gjerë demografik që formësoi popullsinë e qyteteve të tilla si Ferizaj gjatë periudhës që trajton ky libër.

Pas shpalljes së Meshrutietit (Kushtetutës së dytë osmane) më 24 korrik 1908, gjuha shqipe fitoi për herë të parë njëfarë hapësire ligjore në arsim — një zhvillim që në Kosovë e në trojet e tjera shqiptare u prit me shpresë të madhe, edhe pse jetëshkurtër, siç do të tregojnë vitet e ardhshme të luftërave ballkanike dhe të Luftës së Parë Botërore. Pas shpalljes së Pavarësisë në 1912, situata u ndërlikua më tej për shqiptarët që mbetën jashtë kufijve të shtetit të ri: në trevat që kaluan nën administrimin e Mbretërisë Serbo-Kroato-Sllovene (më vonë Jugosllavi), mësimi i gjuhës shqipe u ndalua sërish, përfshirë edhe në mejtepet dhe medresetë që vazhdonin të funksiononin pranë xhamive. Historia e Medresesë së Ferizajt — një institucion që, siç do të shohim, mësonte pikërisht në gjuhën shqipe brenda kësaj periudhe ndalimi —

---

[20] Material historik i konsultuar mbi valët e muhaxhirëve myslimanë shqiptarë e sllavë të dëbuar nga Sanxhaku i Nishit, Toplica dhe Serbia e Jugut pas luftërave ruso-turke (1877–78) dhe Luftërave Ballkanike (1912–13); dhe material biografik mbi origjinën muhaxhire të familjes së Sherif Ahmetit.

merr kuptimin e vet të plotë vetëm kur lexohet kundrejt këtij konteksti të përgjithshëm shtypjeje gjuhësore.

KAPITULLI 2. MODELI I SHQIPËRISË SË PAVARUR: MEDRESEJA E TIRANËS DHE RRUGËTIMI I HOXHË HASAN VOGLIT

Ndërsa në Kosovë arsimi fetar shqip mbetej i ndaluar apo i kufizuar rëndë, në Shqipërinë e pavarur procesi i formalizimit të medreseve si institucione shtetërore-fetare moderne ndoqi një rrugë krejt tjetër, dhe vlen të ndalemi tek ajo shkurtimisht, sepse do të na shërbejë si pikë krahasimi gjatë gjithë librit.

Një çerek shekulli i parë i historisë së arsimit fetar në Tiranë lidhet ngushtë me emrin e Hoxhë Hasan Voglit — figurë themeltare, e krahasueshme në rëndësi lokale me atë që Hasan ef. Nahi do të bëhej më vonë për Ferizajn. Vetë Vogli rridhte nga një familje tiranase me traditë atdhetare; kreu shkollën ruzhdije në Tiranë, ndoqi shkollën pedagogjike "Daru-l-Muallimin" në Shkodër, me gjuhë mësimi turqishten, dhe më pas arsimin e lartë në Stamboll, ku u pajis me kulturë të gjerë teologjike.[21] Hapja e alfabetit "të Stambollit" në Tiranë, funksionimi i shkollës fillore "Ylli", qëndresa ndaj përndjekjeve nga autoritetet e kohës (Shevqet Durgut Pasha, e më vonë Esat Toptani),

[21] Material biografik i konsultuar mbi Hoxhë Hasan Voglin dhe fillimet e arsimit fetar-kombëtar në Tiranë; shih edhe Genti Kruja, „Medresetë e Shqipërisë, model i edukimit shkencor e fetar", ResearchGate.

dhe themelimi i një jetimoreje në qytet e bënë emrin e tij të nderuar gjerësisht ndër bashkëqytetarët e tij.[22]

Procesi i formalizimit të plotë të arsimit fetar shqiptar në Shqipërinë e pavarur kulmoi me hapjen e Medresesë së Tiranës më 1924, nën drejtimin e Qamil Balës, një pedagog me përvojë të gjatë në gjimnazet e Janinës, Selanikut dhe Manastirit.[23] Plani i saj mësimor — Kurani, fikhu, gjuha arabe, gjuha shqipe, gjuha frënge, historia e Shqipërisë, gjeografia, shkencat, aritmetika, gjeometria, higjena dhe lëndët e shkathtësisë — tregon një model hibrid të qëllimshëm: krijimin njëkohësisht të klerikëve të ditur dhe të qytetarëve të arsimuar në frymën kombëtare.[24] Kjo Medrese, që sot feston mbi njëqind vjet ekzistence,[25] mishëron atë që Medreseja e Ferizajt kurrë s'mundi ta bëjë plotësisht: formalizimin institucional të plotë, brenda një shteti që e mbështeste hapur arsimin fetar në gjuhën kombëtare, në vend që ta shihte atë si kërcënim.

Ky kontrast — mes një medreseje shtetërore, të mbrojtur ligjërisht, dhe një medreseje periferike që mbijetonte brenda një shteti armiqësor ndaj vetë gjuhës së saj të mësimdhënies — është pikërisht ai që i jep peshën e vet të veçantë rastit të Ferizajt. Vetë emërtimi i saj ndryshoi me kohën — nga "Medreseja e Tiranës" e 1924-ës në "Medreseja e Përgjithshme" pas 1929-ës — duke reflektuar procesin e vazhdueshëm të formalizimit e centralizimit institucional që shteti shqiptar po ndiqte

---

[22] Po aty — mbi themelimin e shkollës "Ylli", qëndresën ndaj Shevqet Durgut Pashës e Esat Toptanit, dhe themelimin e jetimores së Tiranës.

[23] Genti Kruja, „Medresetë e Shqipërisë, model i edukimit shkencor e fetar", ResearchGate, https://www.researchgate.net/publication/354785441 — mbi Qamil Balën dhe përvojën e tij pedagogjike në Janinë, Selanik dhe Manastir.

[24] Po aty — mbi planin mësimor të Medresesë së Tiranës: Kurani, fikhu, gjuha arabe, gjuha shqipe, gjuha frënge, historia e Shqipërisë, gjeografia, shkencat, aritmetika, gjeometria, higjena.

[25] „100 vjet Medreseja e Tiranës (1924–2024)", Zani i Naltë, shkurt 2024.

për arsimin fetar brenda kufijve të vet, në kontrast të plotë me atë çka po ndodhte, në të njëjtën kohë, në anën tjetër të kufirit. Modeli tiranas do të shërbejë, në kapitujt vijues, si pikë referimi kur të vendosim Medresenë e Ferizajt brenda peizazhit më të gjerë institucional të kohës: jo si version i vogël, provincial, i një modeli që tashmë ekzistonte diku tjetër me lehtësi, po si përpjekje paralele, e pavarur, e zhvilluar në kushte krejt më të rrezikshme.

KAPITULLI 3. MEDRESETË NË KOSOVËN NDËRMJET DY LUFTËRAVE BOTËRORE

Ndryshe nga Shqipëria, ku medresetë u organizuan si pjesë e një sistemi arsimor kombëtar në formim e sipër, në Kosovën e periudhës ndërmjet dy luftërave botërore (1918–1941) medresetë funksiononin brenda një konteksti krejt tjetër: atij të një pakice kombëtare nën administrimin e Mbretërisë Jugosllave, ku vetë ekzistenca e arsimit në gjuhën shqipe ishte, në thelb, një akt rezistence të heshtur.

Studimi akademik i historianit Haki Kasumi, botuar në *Gjurmime Albanologjike* më 1982 dhe i mbështetur në raporte zyrtare arkivore të Ulema Mexhlisit të Shkupit, jep shifrën më të saktë e më të besueshme të gjendjes së këtij rrjeti: deri më 1931, në territorin e Kosovës gjendeshin **tetë medrese**: dy në Prizren, dy në Prishtinë, dhe nga një në Vuçitërnë, Pejë, Gjilan, Gjakovë, Mitrovicë dhe Ferizaj.[26] (Dy burime të tjera, të pavarura nga njëra-tjetra, flasin për "dhjetë" medrese në të njëjtën periudhë: si historiografia e sotme e Medresesë "Alauddin", ashtu edhe vetë libri i Hetemit-Mustafit mbi xhamitë e

[26] Haki Kasumi, „Shkollat Fetare Islame në Kosovë ndërmjet dy Luftërave Botërore", Gjurmime Albanologjike, nr. XII, 1982/1983, f. 158, Tabela IV.

Ferizajt, i cili, në një kapitull hyrës mbi kontekstin rajonal, e vendos të njëjtin territor të Kosovës me "dhjetë medrese", edhe pse në listën konkrete që jep — Prizren e Prishtinë me nga dy, Vuçitërnë, Gjilan, Gjakovë, Mitrovicë dhe Ferizaj me nga një — numërohen shprehimisht vetëm nëntë, ndoshta për shkak të një rreshti të rënë nga shtypi apo transkriptimi, ku mungon Peja.[27] Fakti që dy burime të pavarura e përsërisin shifrën "dhjetë", pa dhënë vit të saktë, ndërsa vetëm Kasumi e lidh shifrën "tetë" me një vit konkret (1931) dhe një burim arkivor të cituar me faqe, e bën më të besueshme hipotezën se rrjeti u rrit nga tetë në dhjetë medrese gjatë viteve '30 — jo se një nga burimet gabon thjesht rastësisht. Ky libër vazhdon ta përdorë shifrën e Kasumit si ankorim kryesor pikërisht sepse është e vetmja e lidhur me një vit specifik dhe një citim arkivor të verifikueshëm, por e pranon hapur se "dhjetë" mund të jetë shifra më e saktë për fundin e po asaj dekade.) Kjo tetëshe (a nëntëshe/dhjetëshe, sipas periudhës) medresesh nuk ishte statike, as e izoluar nga një rrjet shumë më i gjerë institucionesh më të vogla: sipas të njëjtit studim, vetëm në rrethin e Ferizajt funksiononin, deri në vitin shkollor 1938/39, njëzet e katër "sibjan mejtepe" (shkolla fetare fillore) me njëzet mualimë (mësues besimi) dhe një mijë e njëqind e dymbëdhjetë fëmijë myslimanë të regjistruar.[28] Kjo shifër e vendos Medresenë e Ferizajt jo si institucion i vetmuar, po si maja e një piramide arsimore-fetare lokale mjaft të populluar — njëzet e katër mejtepe që ushqenin, në parim, një medrese të vetme të nivelit të mesëm.

---

[27] Historiku i Xhamive të Ferizajt me rrethinë (Hetemi/Mustafi), f. 24, konsultuar në formë fotografike — "Në territorin e Kosovës gjendeshin dhjetë medrese: në Prizren dhe ajo e Prishtinës me dy medrese, dhe nga një në Vuçitërnë, Gjilani, Gjakovë, Mitrovicë dhe Ferizaj" — listë që numëron shprehimisht nëntë qendra (mungon Peja në renditjen e dhënë), por e quan shifrën e përgjithshme "dhjetë", në përputhje me historiografinë e sotme të Medresesë "Alauddin".

[28] Po aty, Tabela VI, f. 163, cituar sipas „Raporti mbi punën e Ulema Mexhlisit të Shkupit 1938–1939", Sarajevë, 1941, f. 96.

Vetë raporti zyrtar mbi punën e Ulema Mexhlisit të Shkupit për vitin shkollor 1938/1939 e përmend institucionin e Ferizajt me emrin e tij të plotë — "**Medreseja Ferizajit**" — krahas medreseve të tjera aktive të kohës: Atik në Gjilan, Pirinaz në Prishtinë, Gazi Ali Beg në Vuçitërnë, e Vjetër në Pejë, e Madhe në Gjakovë, dhe Mehmet Pasha e medreseja e Brodosanës në Prizren.[29] Ky është, deri më sot, dokumenti zyrtar më i hershëm i identifikuar në këtë hulumtim që e emërton drejtpërdrejt institucionin ferizajas — jo më përmes një liste anonime "një medrese në Ferizaj", po me emrin e tij konkret, brenda një raporti të vetë autoritetit fetar mbikëqyrës të kohës. Krahasimi ndërmjet të dhënave të Kasumit për 1931 (tetë medrese gjithsej në Kosovë) dhe raportit të 1938/39 (që përmend të njëjtat tetë, plus rrjetin e gjerë të mejtepeve) tregon një rrjet institucional relativisht të qëndrueshëm gjatë gjithë dekadës '30 — as zgjerim dramatik, as tkurrje e dukshme — çka sugjeron se presioni administrativ i përshkruar në Kapitullin 4 funksiononte më shumë si kufizim i qëndrueshëm i rritjes së mëtejshme, sesa si fushatë e hapur eliminimi të vetë rrjetit ekzistues. Ky funksionim "i ngrirë" — as zhvillim, as shkatërrim — e bën edhe më domethënëse arritjen konkrete të Medresesë së Ferizajt: brenda një sistemi që administrata e mbante qëllimisht statik, institucioni arriti të tërheqë, siç do të shohim, nxënës edhe nga vetë qendra rajonale e Shkupit — një lloj rritje "nga brenda", përmes cilësisë dhe gjuhës së mësimdhënies, në vend të zgjerimit sasior që administrata nuk do ta kishte lejuar kurrsesi.

Historia institucionale e këtyre medreseve nuk ishte, megjithatë, e qetë apo lineare. Medreseja "Piranaz" e Prishtinës — më aktivja ndër medresetë e mëdha, me 35 nxënës të rregullt — u mbyll në vitin 1927, por u rihap shpejt me seli në Podujevë, me kërkesë të vetë drejtorit të

[29] Po aty — raporti zyrtar i Ulema Mexhlisit të Shkupit për vitin 1938/1939 emërton drejtpërdrejt "Medresenë Ferizajit", krahas medreseve Atik (Gjilan), Pirinaz (Prishtinë), Gazi Ali Beg (Vuçitërnë), e Vjetër (Pejë), e Madhe (Gjakovë), Mehmet Pasha dhe Brodosana (Prizren).

saj.[30] Arsyeja e mbylljes ilustron pikërisht atë që ky libër argumenton për vetë Medresenë e Ferizajt: rrezikun që përfaqësonte arsimi fetar shqip për administratën jugosllave. Një qeveritar serb i rrethit të Llapit propozonte, në vitin 1929, mbylljen e medresesë me arsyetim krejt politik, jo fetar; sipas dokumentit të kohës, tek mësimdhënësit dhe nxënësit e medresesë "është e mundur të zgjohet vetëdija nacionale" dhe se ata mund të bëheshin "pionierë të lëvizjes kombëtare shqiptare", çka do të përbënte "rrezik të madh për interesat shtetërore".[31] I njëjti dokument shtonte se lejimi i "shkollave të pastra nacionale" me karakter fetar mund të ushqente kërkesa për shkolla të tjera të pakicave, dhe se kontrolli mbi to ishte "i pamundur", pasi askush s'mund të garantonte se çfarë flitej "gjatë orëve të mësimit" përveç lëndës fetare zyrtare.[32] Kjo është, ndoshta, dëshmia më e drejtpërdrejtë e gjetur deri sot mbi mënyrën si vetë administrata jugosllave e shihte rrezikun politik të medreseve shqipe — jo si paranojë e historianëve të mëvonshëm, po si shqetësim i shprehur me shkrim nga vetë zyrtarët e kohës.

Kjo presion vazhdoi edhe në vitet '30. Në tubimet e Ulema Mexhlisit gjatë vitit 1939, u propozua që në territorin e Kosovës të mbetej vetëm një medrese e "reformuar" — ajo e Prishtinës, ku do të përfshiheshin nxënës nga Podujeva, Vuçiterna, Mitrovica, Gjilani, Ferizaj e vetë Prishtina — krahas asaj të Prizrenit për pjesën perëndimore.[33] Ky plan

---

[30] Material historik i konsultuar mbi medresetë e Kosovës ndërmjet dy luftërave — mbi Medresenë "Piranaz" të Prishtinës, mbylljen e saj në 1927 dhe rihapjen në Podujevë, me 35 nxënës të rregullt.

[31] Po aty — dokument i qeveritarit serb të rrethit të Llapit, 1929, që propozon mbylljen e Medresesë "Piranaz" me arsyetim politik.

[32] Po aty — vazhdim i të njëjtit dokument, mbi rrezikun e "shkollave të pastra nacionale" me karakter fetar dhe pamundësinë e kontrollit të tyre.

[33] Po aty — mbi propozimin e Ulema Mexhlisit të vitit 1939 për reduktimin e rrjetit kosovar në dy medrese qendrore (Prishtinë dhe Prizren), plan i mbetur i parealizuar deri në 1941.

qendërzues, që do ta kishte fshirë praktikisht Medresenë e Ferizajt si institucion më vete, mbeti, për fat, i parealizuar deri në shpërbërjen e Mbretërisë Jugosllave më 1941 — një nga ato momente të "historisë që nuk ndodhi" që na kujtojnë sesi ekzistenca e vazhdueshme e institucioneve të vogla shpesh varet jo nga forca e tyre, po thjesht nga koha që u mbetet përpara se politikat e reja të zbatohen.

Medreseja e Madhe e Gjakovës funksiononte, ndërkohë, si një nga qendrat më prestigjioze të arsimit fetar në rajon, dhe pikërisht atje u formua, nën drejtimin e të atit myderriz Islam ef. Nahi, personazhi qendror i kësaj monografie: Hasan ef. Nahi.[34] Lindur në Gjakovë më 12 mars 1905, Hasan Nahi ndoqi mësimet fillore dhe më pas u diplomua në po atë medrese, ku për tre vjet vijoi të ligjëronte sintaksën e gjuhës arabe, duke e zëvendësuar vetë babain — një detaj i vogël por domethënës, që tregon nivelin e hershëm të pjekurisë intelektuale të djaloshit që, pak vite më vonë, do të bëhej figura më e njohur e Medresesë së Ferizajt.[35]

Medresetë e Shkupit të kësaj periudhe — Medreseja e "Hafëz Azizit" dhe Medreseja e "Ataullah Efendisë" — jepnin mësim në turqisht, jo në shqip.[36] Kjo e bënte Medresenë e Ferizajt, ku mësimi zhvillohej në gjuhën shqipe, një përjashtim të dallueshëm brenda rajonit — aq sa, siç do të shohim në Pjesën IV, tërhoqi nxënës edhe nga vetë Shkupi, të cilët udhëtonin për të studiuar pikërisht në këtë medrese të vogël ferizajase. Ky detaj — një medrese periferike që tërheq nxënës nga qendra rajonale për shkak të gjuhës së mësimdhënies — është, në një

---

[34] Muhamed Pirraku, „Myderriz Hasan ef. Nahi — pishtar dhe përkrahës i arsimit kombëtar shqiptar", Orientalizmi Shqiptar, 23 qershor 2012 — mbi origjinën familjare të Nahit dhe Medresenë e Madhe të Gjakovës.

[35] Po aty — mbi Nahin që zëvendësoi babain në mësimdhënien e sintaksës arabe për tre vjet.

[36] Po aty — mbi medresetë e Shkupit (Hafëz Azizi, Ataullah Efendia) që jepnin mësim në turqisht.

farë kuptimi, gurthemeli i gjithë rëndësisë historike të Medresesë së Ferizajt.

Vlen të përmendet edhe konteksti krahasues i mëtejshëm: Velika (Kraljeva) Medresa e Shkupit, e njohur ndryshe si "Medreseja e Kuqe", njihej për ndikimin komunist që kishte përhapur midis nxënësve të saj në vitet para Luftës së Dytë Botërore — një detaj që tregon se rrjeti i medreseve rajonale nuk ishte homogjen politikisht, po përfshinte një spektër të gjerë orientimesh, nga rezistenca kombëtare-fetare e Ferizajt e deri te ndikimet ideologjike të reja që po depërtonin në disa prej institucioneve më të mëdha urbane. Kjo larmi orientimesh do të na rikthehet në Kapitullin 21, kur të flasim për rininë e Ferizajt që ndoqi rrugë krejt tjetër nga ajo e medresesë.

Debati mbi gjuhën e mësimdhënies në institucionet fetare nuk ishte, megjithatë, i kufizuar vetëm në çështjen shqip-turqisht. Brenda vetë Lëvizjes Kombëtare Shqiptare të fillimshekullit XX, ekzistonte edhe një debat më i imët mbi vetë alfabetin me të cilin duhej shkruar gjuha shqipe brenda kontekstit fetar: figura si Rexhep Voka, myfti i Manastirit dhe pjesëmarrës në tubimet kombëtare të Bukureshtit (1906) e Ferizajt (1907) krah Ismail Qemalit (shih Kapitullin 6), e shihte çështjen e alfabetit të lidhur ngushtë me fenë, dhe punoi që gjuha shqipe të shkruhej me alfabet arab të përshtatur me fonetikën shqipe, në vend të alfabetit latin që do të miratohej përfundimisht në Kongresin e Manastirit të 1908-ës.[37] Ky debat, edhe pse i zgjidhur përfundimisht në favor të alfabetit latin, tregon se vetë çështja e gjuhës shqipe brenda kontekstit fetar-arsimor nuk ishte thjesht çështje "shqip kundrejt turqisht", po përfshinte edhe debate më të holla brenda vetë bashkësisë klerikale shqiptare mbi formën konkrete që duhej të merrte ky arsimim — debate që na kujtojnë sesi vendimi i Medresesë së

[37] Material biografik i konsultuar mbi Rexhep Vokën, myftiun e Manastirit, dhe qëndrimin e tij mbi çështjen e alfabetit shqip, të shprehur në një artikull të vitit 1910 në "Shqypoja e Shqypërisë".

Ferizajt për të mësuar në shqip, i thjeshtë siç duket sot, ishte në fakt pjesë e një bisede shumë më të gjerë e më komplekse kombëtare.

KAPITULLI 4. PRESIONI SHTETËROR MBI ARSIMIN FETAR SHQIP: VAKËFI, KOLONIZIMI DHE KLIMA E FRIKËS

Për ta kuptuar plotësisht rrezikun që përfaqësonte një medrese si ajo e Ferizajt, duhet vendosur në kontekstin e një fushate më të gjerë presioni ekonomik dhe demografik ndaj bashkësisë myslimane shqiptare të Kosovës gjatë periudhës ndërmjet dy luftërave. Ky kontekst nuk trajtohet shpesh në literaturën popullore mbi medresetë, por është i domosdoshëm për ta kuptuar arsyen pse institucione si Medreseja e Ferizajt funksiononin nën presion të vazhdueshëm, jo thjesht si çështje simbolike gjuhësore.

Likuidimi i pronave të vakëfeve islame — themeli ekonomik mbi të cilin qëndronin shumë prej mejtepeve dhe medreseve — filloi që në vitin 1919, përmes ligjeve të quajtura reformë agrare, por që në praktikë synonin shpronësimin e tokave fetare myslimane.[38] Sipas të dhënave të konsultuara për këtë libër, u konfiskuan toka të xhamive në rrethin e Shkupit, të teqesë së Tetovës, të myftinisë së Prizrenit, dhe të varrezave myslimane në disa qytete. Në total, mbi 192.000 hektarë tokë u shpronësuan vetëm në Kosovë, duke prekur mbi 62.000 familje, tokat e të cilave kaluan te elementi kolonist ortodoks sllav.[39] Deri në

[38] Material historik i konsultuar mbi shpronësimin e vakëfeve islame në Kosovë pas 1919-ës, përfshirë konfiskimin e tokave të xhamive të rrethit të Shkupit, teqesë së Tetovës, dhe myftinisë së Prizrenit.

[39] Po aty — mbi shifrën e mbi 192.000 hektarëve tokë të shpronësuar në Kosovë dhe 62.000 familjeve të prekura.

nëntor 1937, në zonat e quajtura zyrtarisht "Juzhna Srbija" ("Serbia e Jugut" — emërtimi zyrtar jugosllav për Kosovën dhe pjesë të Maqedonisë) ishin sjellë rreth 46.000 familje kolonistësh serbë, të cilëve iu ndanë tokat e shpronësuara shqiptare.[40] Këtë politikë e paraprinte, në mënyrë alarmante, dokumenti i njohur i Dr. Vaso Çubrilloviqit "Mbi shpërnguljen e arnautëve", paraqitur më 7 mars 1937 në Klubin Serb të Kulturës në Beograd, që analizonte hollësisht mënyra për të organizuar shpërnguljen e detyruar të popullsisë shqiptare nga rajone të tëra, përfshirë Rrafshin e Dukagjinit, Fushë-Kosovën dhe zonën e Shkupit.[41]

Ky libër e paraqet këtë material historik me kujdesin e duhur shkencor: shifrat e sakta të viktimave, të burgosurve dhe të dëmeve për çdo rreth të Kosovës gjatë kësaj periudhe vijnë nga burime dytësore të konsultuara indirekt, jo nga verifikim arkivor i drejtpërdrejtë i këtij autori, dhe për këtë arsye trajtohen si tregues të përgjithshëm të shkallës së represionit, jo si shifra statistikore të sakta e të pakontestueshme.[42] Ajo që mund të thuhet me siguri të plotë është drejtimi i përgjithshëm: qeveria jugosllave e shihte praninë demografike, gjuhësore dhe fetare shqiptare në Kosovë si problem për t'u zgjidhur në mënyrë sistematike, dhe institucionet fetare-arsimore shqipe — përfshirë medresetë — funksiononin brenda kësaj klime armiqësore, jo pranë saj.

Një burim historik i konsultuar gjatë hulumtimit për këtë libër përfshin edhe një tabelë përmbledhëse represioni sipas rrethesh, e cila —

---

[40] Po aty — mbi kolonizimin serb në "Juzhna Srbija" deri në nëntor 1937, me rreth 46.000 familje kolonistësh.

[41] Po aty — mbi dokumentin e Dr. Vaso Çubrilloviqit, "Mbi shpërnguljen e arnautëve", paraqitur më 7 mars 1937 në Klubin Serb të Kulturës në Beograd.

[42] Shënim metodologjik i vetë autorit: shifrat e sakta mbi represionin në çdo rreth vijnë nga burime dytësore të konsultuara indirekt gjatë hulumtimit, jo nga verifikim arkivor i drejtpërdrejtë; trajtohen si tregues të përgjithshëm të shkallës së dukurisë.

pavarësisht paqartësisë së saktë të burimit parësor dhe periudhës së saj kohore, dhe pikërisht për këtë arsye e trajtuar këtu me kujdesin maksimal — jep një ide krahasuese të shkallës së dukurisë: për rrethin e Prishtinës e Llapit shënohen 4.600 të vrarë, 3.650 të burgosur, 350 të rrahur, 1.340 shtëpi të djegura dhe 2.490 raste plaçkitjeje; për Vuçitërnën, 2.179 të vrarë, 2.940 të burgosur; për rrethin e Ferizajt, 1.690 të vrarë, 3.400 të burgosur, 190 të rrahur, 720 shtëpi të djegura dhe 960 raste plaçkitjeje; për Pejën, 1.560 të vrarë e 3.800 të burgosur; dhe për Prizrenin e Lumën, 836 të vrarë e 2.700 të burgosur.[43] Ky libër nuk i trajton këto shifra si të verifikuara në mënyrë arkivore të pavarur — origjina dhe metodologjia e saktë e tabelës mbeten për t'u konfirmuar në hulumtime të mëtejshme — por i sjell si tregues i një shkalle represioni aq të gjerë sa përfshinte, në një formë a një tjetër, pothuajse çdo familje shqiptare të rrethit ku funksiononte Medreseja e Ferizajt.

Ky model presioni nuk ishte i izoluar në Kosovë. Materiale të konsultuara për këtë libër mbi fatin e popullsisë myslimane shqiptare të Çamërisë, në jug, dokumentojnë një politikë të ngjashme, edhe pse të kryer nga një shtet tjetër fqinj: shpërngulje të detyruara, konfiskim pronash, dhe shkatërrim faltoresh e varresh myslimane, të organizuara në bashkëpunim të ngushtë ndërmjet autoriteteve shtetërore greke dhe kishës orthodokse greke.[44] Ky paralelizëm rajonal — Beogradi në veri, Athina në jug, të dy duke synuar redukimin e pranisë demografike e institucionale myslimane shqiptare në zonat kufitare me shtetin shqiptar — e ndihmon lexuesin ta kuptojë Medresenë e Ferizajt jo si

[43] Tabelë përmbledhëse represioni sipas rrethesh, konsultuar gjatë hulumtimit brenda materialeve historike të përgjithshme mbi periudhën ndërmjet dy luftërave; burimi parësor dhe metodologjia e saktë e tabelës mbeten për t'u verifikuar në hulumtime arkivore të mëtejshme.

[44] Material historik i konsultuar mbi shpërnguljet e detyruara të popullsisë çame myslimane nga autoritetet greke, në bashkëpunim me kishën orthodokse greke, gjatë periudhës ndërmjet dy luftërave.

rast i izoluar kosovar, po si pjesë e një modeli të përgjithshëm ballkanik të kësaj periudhe: shtete të reja kombëtare që e shihnin çdo institucion fetar-arsimor të pakicës shqiptare-myslimane si kërcënim strukturor, jo thjesht si çështje feje.

Vetë natyra e këtij presioni ndryshoi me kohën, por vazhdimësia e tij është domethënëse: nga shpronësimi ekonomik i viteve ’20 e ’30, te kufizimi administrativ i medreseve gjatë po asaj periudhe (Kapitulli 3), e deri te shkatërrimi fizik i drejtpërdrejtë gjatë luftës së 1999-ës (Kapitulli 18). Medreseja e Ferizajt përjetoi, brenda gati një shekulli të ekzistencës së saj, të gjitha këto forma të njëpasnjëshme presioni — administrativ, ekonomik, dhe përfundimisht fizik-ushtarak — çka e bën historinë e saj një studim rasti të vlefshëm për çdo hulumtues të interesuar për fatin e institucioneve të vogla fetare-arsimore të pakicave kombëtare në shekullin XX ballkanik.

Është pikërisht brenda këtij konteksti presioni ekonomik, demografik e gjuhësor — jo thjesht si shënim margjinal historik, po si kornizë strukturore — që duhet lexuar çdo detaj i mëvonshëm i këtij libri mbi Medresenë e Ferizajt: një institucion i vogël, periferik, që zgjodhi të mësonte në gjuhën shqipe brenda një shteti që po investonte burime të konsiderueshme pikërisht për ta zvogëluar praninë demografike e institucionale të vetë asaj gjuhe në rajon.

PJESA II

FERIZAJ: QYTETI DHE KONTEKSTI I TIJ

KAPITULLI 5. LINDJA E NJË QYTETI HEKURUDHOR

Ferizaj është, në krahasim me qendrat e tjera që kanë pasur medrese në këtë periudhë — Gjakova, Prizreni, Prishtina — një qytet relativisht i ri, dhe ky fakt i vetëm ndryshon rrënjësisht mënyrën si duhet lexuar historia e institucionit të tij arsimor fetar.

Në fund të shekullit XIX, Ferizaj ishte një vendbanim modest në krahasim me qytetet e tjera të Kosovës, të cilat kishin trashëguar traditë të gjatë urbane osmane. Zhvillimi i tij si qendër urbane lidhet ngushtë me ndërtimin e linjës hekurudhore Selanik–Shkup–Mitrovicë, hapur më 1874, e cila e shndërroi një vendbanim modest në një nyje të rëndësishme komunikimi e tregtie mbi rrugën ndërmjet Beogradit dhe Selanikut.[45] Kjo linjë hekurudhore ktheu Ferizajn brenda pak vitesh në pikë kalimi të domosdoshme për mallra e udhëtarë, duke nxitur rritje demografike të shpejtë, zgjerim urban, dhe ardhjen e tregtarëve, zejtarëve dhe familjeve nga vise të ndryshme të Kosovës e më gjerë.

Zhvillimi ekonomik i qytetit mori përmasa të konsiderueshme brenda pak dekadash: 112 punishte zejesh, katër hane, disa hotele (ndër to "Kosova" dhe "Kulla e Todorit", sot vendi i hotelit "Lybeten"),

[45] Material historik i konsultuar mbi zhvillimin urban të Ferizajt dhe ndërtimin e linjës hekurudhore Selanik–Shkup–Mitrovicë, hapur më 1874.

fabrika tullash e tjegullash, mullij motorikë, një xeherore kromi ndër tre më të mëdhatë e Jugosllavisë, dhe një central elektrik që ndriçonte qytetin.[46] Emri zyrtar serb "Uroshevac" — i vendosur nga pushteti më 1914 sipas perandorit mesjetar Urosh Nemanjiqit — nuk u pranua kurrë nga vetë shqiptarët e qytetit, të cilët e ruajtën emrin Ferizaj në përdorimin e përditshëm.

Ky natyrë "e re" e qytetit ndikon drejtpërdrejt në mënyrën si duhet lexuar ekzistenca e hershme e një medreseje aty: ndryshe nga medresetë e mëdha osmane të Gjakovës apo Prizrenit, të cilat trashëgojnë ndërtesa dhe tradita shekullore, çdo institucion fetar-arsimor në Ferizaj të fillimit të shekullit XX ishte, me domosdo, një krijim i ri, i lidhur drejtpërdrejt me rritjen e vetë qytetit, jo me ndonjë traditë osmane klasike shekullore. Kërkimet e kryera për këtë libër në literaturën turke mbi trashëgiminë monumentale osmane të Kosovës nuk gjetën ndonjë referencë të veçantë ndaj një "Firzovik Medresesi" si objekt arkitektonik i regjistruar ndër monumentet osmane më të njohura të rajonit, ndryshe nga xhamitë dhe medresetë e mëdha të Prizrenit, Gjakovës apo Vushtrrisë. Kjo sugjeron, në mënyrë koherente me argumentin e gjithë këtij kapitulli, se Medreseja e Ferizajt ishte, edhe në kuadrin arkitektonik-institucional, një krijim modest e i vonshëm i fillimit të shekullit XX, jo pjesë e trashëgimisë klasike osmane të shekujve XV–XVII.

Xhamia kryesore e qytetit — Xhamia e Mulla Veselit — u themelua më 3 qershor 1884 me donacion nga Sulltan Abdul Hamidi II [47] dhe

---

[46] Skender Lutfiu, „Arsimi dhe Kultura Shqiptare në Ferizaj (1918–1941)", Kosova, nr. 40, 2015 — mbi zhvillimin ekonomik të qytetit: punishte, hane, hotele, fabrika, xeherore kromi, central elektrik.

[47]Vilajeti i Kosovë në dokumentet arkivore osmane, Republika e Turqisë, Drejtoria e përgjithshme e arkivave shtetërore të qeverisë së Republikës së Turqisë, Departamenti I arkivit osman, Stamboll, 2007.(Versioni elektronik)
https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/osmanli_arsiv_belgelerinde_kosova_vilayeti.pdf

u bë aktive më 1891 vetëm një vit para shkallës më të gjerë të zhvillimit demografik të qytetit, dhe rreth saj do të organizohej, siç do të shohim, edhe vetë hapësira e parë e mësimit fetar.[48] Modeli i zakonshëm i kohës ishte që një mejtep fillestar të funksiononte pranë xhamisë kryesore, e më pas — nëse bashkësia kishte burimet e nevojshme — të zgjerohej në një medrese të mirëfilltë, me plan mësimor më të gjerë. Ky ishte, siç do të argumentojmë në Pjesën III, modeli më i besueshëm i lindjes së vetë Medresesë së Ferizajt.

Vetë qyteti i Ferizajt ishte, megjithatë, i ri vetëm si qendër urbane e formuar rreth hekurudhës; tradita e arsimit fetar në rrethinën e tij ishte, përkundrazi, shumë më e vjetër. Sipas traditës lokale të mbledhur gjatë hulumtimit për këtë libër, mejtepi pranë Xhamisë së Berishajve, në fshatin Greme të rrethit të Ferizajt — po ai fshat prej nga rridhte, siç u tha, myderrizi Azem ef. Gremja — funksiononte prej mbi 600 vjetësh, ndërsa mejtepi i xhamisë së vjetër të Nikadinit prej mbi 500 vjetësh.[49] Kjo do të thotë se, kur qyteti i Ferizajt ende ishte një vendbanim modest fundshekulli XIX, disa nga fshatrat e rrethinës së tij kishin tashmë tradita arsimore fetare që shkonin pas deri në shekullin XIV–XV — një kontinuitet i gjatë institucional mbi të cilin, vetëm shumë më vonë, do të ngrihej edhe vetë Medreseja qendrore e qytetit.

Kjo traditë arsimore fetare mori edhe një kuptim tjetër, më të drejtpërdrejtë politik, brenda kontekstit gjuhësor të qytetit. Sipas të njëjtit burim, mejtepet dhe medresetë ishin shkollat e para moderne, dhe të vetmet institucione arsimore ku mësohej shqip në gjithë rajonin e Ferizajt, ndërkohë që në vetë qytetin funksiononin, paralelisht,

---

[48] Rrahim Hetemi dhe Januz Mustafi, Historiku i Xhamive të Ferizajt me rrethinë, Ferizaj: DinoGraf, 2013 — mbi Xhaminë e Mulla Veselit, ndërtuar më 1891.

[49] Material historik dhe tradita lokale e konsultuar gjatë hulumtimit mbi mejtepin e Xhamisë së Berishajve në Greme (mbi 600 vjet) dhe mejtepin e xhamisë së vjetër të Nikadinit (mbi 500 vjet).

shkolla serbe, greke, austro-hungareze dhe turke — asnjëra prej të cilave nuk e ofronte gjuhën shqipe si gjuhë mësimdhënieje.[50] Kjo e vendos edhe një herë Medresenë e Ferizajt brenda po atij konteksti të diskutuar në Kapitullin 1: institucioni fetar, jo ai laik apo shtetëror, si hapësira e vetme institucionale ku fëmijët shqiptarë të qytetit mund të mësonin në gjuhën e tyre amtare.

KAPITULLI 6. KUVENDI I FERIZAJT, 1908: KUJTESA POLITIKE E QYTETIT

Ferizaj ka një kapital historik tjetër, të pavarur nga vetë Medreseja, që çdo libër mbi qytetin e trajton paralelisht me zhvillimin e tij arsimor, dhe që vlen të njihet edhe këtu, sepse ndihmon të kuptojmë pse pikërisht ky qytet u bë terren i përshtatshëm për të mbështetur, disa vite më vonë, një institucion arsimor fetar në gjuhën shqipe.

Ferizaj nuk ishte, madje, hera e parë që qyteti shërbente si vend tubimi kombëtar: një vit më herët, në 1907, në Ferizaj u zhvillua një tubim tjetër, ku mori pjesë vetë Ismail Qemali, krah figurave si myftiu i Manastirit Rexhep Voka — një detaj që tregon se qyteti kishte fituar tashmë, që para Tubimeve të mëdha të 1908-ës, një farë reputacioni si vend takimi për veprimtarë të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare.[51]

---

[50] Po aty — mbi mejtepet dhe medresetë si të vetmet institucione arsimore me mësim në gjuhën shqipe në rajonin e Ferizajt, përballë shkollave serbe, greke, austro-hungareze dhe turke të qytetit.

[51] Material biografik i konsultuar mbi Rexhep Vokën, myfti i Manastirit (1847–?), pjesëmarrës në tubimin e Bukureshtit (1906) përkrah Ismail Qemalit, në tubimin e Ferizajt (1907), dhe në Kongresin e Dibrës.

Në qershor–korrik të vitit 1908, dhjetëra mijëra shqiptarë — deri në 30.000 sipas disa burimeve osmane — u mblodhën pikërisht në Ferizaj (të njohur në burimet osmane si Firzovik), duke kërkuar rikthimin e Kushtetutës Osmane të 1876-ës.[52] Ky tubim, i njohur në historiografinë turke si "Firzovik Toplantıları" (Kuvendi i Ferizajt apo Tubimet e Firzovikut), u konsiderua një nga hapat përcaktues drejt Revolucionit të Xhonturqve dhe shpalljes së Meshrutietit (Kushtetutës së dytë) më 24 korrik 1908, me kolonelin Galip Beu si një prej figurave kryesore organizuese.[53] Sipas dëshmive osmane, në atë vend ishin mbledhur rreth 30.000 veta, të drejtuar drejt Sulltan Abdyl Hamitit II me kërkesën për rikthimin e kushtetutës.[54]

Ky episod lidhet sadopak me historinë e vetë Medresesë — me që ka dëshmi që Medreseja të ketë ekzistuar tashmë në 1908 — por është pjesë e rëndësishme e identitetit historik të qytetit që e bën Ferizajn një vend të përshtatshëm për të rritur, disa vite më vonë, një institucion arsimor fetar në gjuhën shqipe: një qytet që kishte tashmë përvojën e mobilizimit politik kombëtar masiv kishte gjithashtu terrenin shoqëror për të mbështetur idenë e arsimit fetar në gjuhën amtare, kur nevoja e mundësia u paraqitën.

Vendi ku ka qenë ndërtuar Medreseja e Ferizajt sot mbahet — sipas traditës gojore dhe familjare të qytetit, të mbështetur edhe nga burime lokale të shkruara që do t'i shqyrtojmë në Pjesën V — të jetë zënë nga ndërtesa banimi dhe objekte afarizmi, pa asnjë shenjë të dukshme që të tregojë praninë e mëparshme të institucionit. Kjo humbje fizike e

---

[52] Material historik osman i konsultuar mbi Tubimet e Firzovikut, qershor–korrik 1908; shifra e 30.000 pjesëmarrësve sipas disa burimeve osmane.

[53] Po aty — mbi rolin e kolonelit Galip Beu dhe lidhjen e tubimit me shpalljen e Meshrutietit më 24 korrik 1908.

[54] Po aty — "Firzovik Toplantılarının Meşrutiyetin İlanına Katkısı" (Kontributi i Tubimeve të Firzovikut në shpalljen e Kushtetutës), studim turk i konsultuar mbi këtë temë.

vendndodhjes e bën edhe më urgjente detyrën e këtij libri: të paktën në letër, të ruhet kujtesa e diçkaje që në terren është zhdukur pothuajse pa gjurmë.

Masakra e Ferizajt, tetor 1912

Katër vjet pas Tubimeve të Firzovikut, po ai qytet përjetoi njërën ndër tragjeditë më të rënda demografike të historisë së tij — një ngjarje që çdo histori serioze e Medresesë duhet ta njohë, sepse ajo prek drejtpërdrejt vetë bashkësinë njerëzore mbi të cilën qëndronte institucioni.

Në tetor 1912, gjatë Luftës së Parë Ballkanike, ushtria serbe pushtoi Ferizajn. Popullsia shqiptare e qytetit ofroi rezistencë të vendosur — sipas disa dëshmive bashkëkohore, qëndresa zgjati tri ditë — para se komandanti serb të urdhëronte dorëzimin dhe kthimin e banorëve nëpër shtëpi.[55] Kur banorët u kthyen, siç dëshmojnë burimet e kohës, ushtria ekzekutoi 300 deri 400 burra; sipas raportit të kryepeshkopit katolik të Shkupit, Lazër Mjeda, mbetën gjallë vetëm **tre** shqiptarë myslimanë mbi moshën pesëmbëdhjetë vjeç në gjithë qytetin.[56] Gazetari austriak Leo Freundlich, në veprën e tij të njohur *Golgota e Shqipërisë*, e vlerësoi numrin total të të vrarëve në Ferizaj rreth 1.200 deri në fund të janarit 1913, ndërsa korrespondenti i gazetës romake *Il Messaggero* raportoi se qyteti u shkatërrua dhe shumica e banorëve u vranë.[57] Vetë Leon Trotski, atëherë korrespondent lufte për gazetën e

---

[55] "Ferizaj", Wikipedia (anglisht); "Massacres of Albanians in the Balkan Wars", Wikipedia (anglisht) — mbi rezistencën tri-ditore dhe urdhrin e komandantit serb për dorëzim, tetor 1912.

[56] Po aty — sipas raportit të Lazër Mjedës, kryepeshkopit katolik të Shkopjes, "Report on the Serb Invasion of Kosova and Macedonia"; ekzekutimi i 300–400 burrave dhe mbijetesa e vetëm tre myslimanëve shqiptarë mbi 15 vjeç.

[57] Leo Freundlich, *Albania's Golgotha* (Golgota e Shqipërisë), Vjenë, 1913; korrespondenca e gazetës *Il Messaggero* e Romës, dhjetor 1912.

Kievit *Kievskaya Misl*, përshkroi drejtpërdrejt në reportazhet e tij plaçkitjet dhe vrasjet që pasuan pushtimin e Ferizajt, si dhe fshatrat shqiptare përreth që digjeshin natën, duke e kthyer qiellin në "shtylla zjarri".[58] Ambasadori austro-hungarez Leopold Berchtold, i tronditur nga lajmet, i shkroi më 21 nëntor 1912 kryeqyteteve evropiane se sjellja e ushtrisë serbe ndaj popullsisë shqiptare "nuk i përket asnjë norme ndërkombëtare të drejtave të njeriut".[59] Komisioni Ndërkombëtar i themeluar nga Fondacioni Carnegie për Paqen Ndërkombëtare, i dërguar në Ballkan në gusht 1913 për të hetuar krimet e luftërave, arriti në përfundimin se ushtritë serbe dhe malazeze kishin kryer dhunë në shkallë të gjerë me qëllim "transformimin e plotë të karakterit etnik" të rajoneve të banuara ekskluzivisht nga shqiptarë — një nga përshkrimet më të hershme akademike ndërkombëtare të asaj që sot do të quhej "pastrim etnik".[60]

Kjo tragjedi demografike duhet mbajtur parasysh nga çdo lexues i këtij libri kur vjen puna te pyetja e diskutuar në Kapitullin 9 mbi themelimin e Medresesë nga fundi i shekullit XIX/fillimi i shekullit XX: nëse mejtepi dhe medreseja ekzistonin tashmë para 1912-ës — siç sugjeron fort dokumentimi i shkollës shqipe të hapur nga Haxhi Ahmet Pllana më 1909 — ato i mbijetuan, së bashku me atë grusht banorësh që mbetën gjallë, një prej shfarosjeve demografike më drastike që ka njohur ndonjë qytet i Kosovës gjatë shekullit XX. Rimëkëmbja demografike dhe institucionale e Ferizajt gjatë dy dekadave të mëpasshme — rrjeti prej njëzet e katër mejtepesh, myftinia, gjykata e

---

[58] Leon Trotski, "Behind the Curtains of the Balkan Wars", reportazhe të botuara në *Kievskaya Misl*, dhjetor 1912.

[59] Letra e ambasadorit austro-hungarez Leopold Berchtold drejtuar kryeqyteteve evropiane, 21 nëntor 1912, cituar në "Massacres of Albanians in the Balkan Wars", Wikipedia (anglisht).

[60] "Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars", Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 1914; cituar në "Massacres of Albanians in the Balkan Wars", Wikipedia (anglisht).

sheriatit, dhe vetë Medreseja që tërhiqte nxënës nga Shkupi (shih Kapitullin 14) — merr, në këtë dritë, një kuptim edhe më domethënës: nuk ishte thjesht zhvillim i qetë institucional, po rindërtim i një bashkësie që, brenda kujtesës së gjallë të vetë njerëzve që e ndërtuan, kishte përjetuar pothuajse zhdukje të plotë demografike.

KAPITULLI 7. FERIZAJ NDËRMJET DY LUFTËRAVE: NJË PORTRET INSTITUCIONAL DHE SHOQËROR

Për ta kuptuar plotësisht mjedisin ku funksiononte Medreseja e Ferizajt, vlen të ndalemi pak më gjatë te vetë qyteti, ashtu siç e ka rindërtuar historiografia më e re, në veçanti punimi i historianit Skender Lutfiu, botuar në revistën *Kosova* më 2015.[61]

Ferizaji ndërmjet dy luftërave ishte një qytet nën presion të vazhdueshëm politik. Pas hyrjes së ushtrisë franceze e më pas serbe në vjeshtën e 1918-ës, u vendos administrata e re, me Marko Despotoviqin si nënprefekt të përkohshëm të rrethit të Nerodimes që në fund të tetorit 1918. Lëvizja Kaçake — e vetmja forcë e armatosur që i kundërvihej hapur pushtetit të ri — kishte grupe aktive edhe në rrethin e Ferizajt, të udhëhequra nga figura si Ymer Devetaku, Rexhep Berisha dhe Bislim Tahiri.[62]

Në zgjedhjet parlamentare të 1920-ës, në rrethin e Ferizajt votuan 3.609 nga 5.610 votues të regjistruar; Partia Demokratike fitoi me 1.972 vota, e ndjekur nga Partia Radikale (1.361) dhe Partia

---

[61] Skender Lutfiu, „Arsimi dhe Kultura Shqiptare në Ferizaj (1918–1941)“, Kosova, nr. 40, Instituti i Historisë „Ali Hadri”, Prishtinë, 2015.

[62] Po aty — mbi administratën e re të 1918-ës dhe Lëvizjen Kaçake në rrethin e Ferizajt.

Komuniste, e themeluar në Ferizaj që në maj 1919, e treta me vetëm 276 vota.[63] Më domethënëse për historinë kombëtare ishte suksesi i Xhemijetit — subjektit të vetëm që përfaqësonte drejtpërdrejt interesat shqiptare — i cili në zgjedhjet e mëvonshme fitoi 85,9% të votave në qark, përpara se qeveria ta shpërbënte më 1924 dhe ta burgoste kryetarin e tij, Ferat Dragën.[64] Vetë Draga, në një fjalim të mbajtur në parlamentin e Beogradit më 11 tetor 1923, e përmblodhi gjendjen e shqiptarëve me fjalët se ata, edhe pse besimtarë myslimanë e me kombësi shqiptare më të lashtë se shumë të tjerë në Ballkan, nuk kishin shkolla në gjuhën e tyre, pavarësisht garancive kushtetuese.[65] Suksesi elektoral i Xhemijetit në rrethin e Ferizajt nuk ishte, pra, thjesht rezultat lokal i izoluar: ai reflektonte një dinamikë të gjerë mbarëkosovare, ku shqiptarët, të privuar nga çdo formë tjetër përfaqësimi etnik-kombëtar brenda sistemit parlamentar jugosllav, e gjetën në identitetin fetar mysliman kanalin e vetëm të mundshëm organizimi politik legal. Kjo shpjegon edhe pse shpërbërja e Xhemijetit në 1924 dhe burgosja e Dragës u ndoqën aq shpejt nga intensifikimi i presionit mbi vetë institucionet fetare — mejtepe, medrese, myftini — të diskutuara në Kapitujt 3 dhe 4: administrata jugosllave e kishte kuptuar tashmë, siç e dëshmon edhe dokumenti i 1929-ës i qeveritarit të Llapit (Kapitulli 3), se kanali fetar ishte bërë, në praktikë, kanali kryesor i mbetur i organizimit kombëtar shqiptar, dhe se kontrolli mbi arsimin fetar ishte, në thelb, kontroll mbi vetë mundësinë e organizimit politik shqiptar. Ky fjalim, i mbajtur në vetë parlamentin qendror, e vendos problemin e arsimit shqip — problem që qëndron në zemër të historisë së Medresesë së Ferizajt — brenda diskursit më të lartë politik të kohës, jo vetëm brenda historisë lokale.

---

[63] Po aty — mbi zgjedhjet parlamentare të 1920-ës në rrethin e Ferizajt.

[64] Po aty — mbi Xhemijetin, shpërbërjen e tij në 1924, dhe burgosjen e Ferat Dragës.

[65] Po aty — mbi fjalimin e Ferat Dragës në parlamentin e Beogradit, 11 tetor 1923.

Në planin fetar-institucional, Bashkësia Islame në Kosovë u organizua që në 1920 në myftini qarqesh (Prishtinë, Prizren, Mitrovicë) dhe njëmbëdhjetë myftini rrethesh; Myftinia e Nerodimes-Ferizajt drejtohej nga myftiu Bajram Ademi.[66] Nga viti 1933, Ferizaj kishte edhe gjykatë sheriati të vetën, brenda Gjykatës Supreme të Sheriatit me qendër në Shkup, me Hajdar Ludviun si gjykatës të vetëm të rrethit.[67] Krahas institucioneve islame, Ferizaj kishte edhe kishë katolike (ndërtuar 1929, mbi themele të një kishe më të hershme osmane) dhe kishë ortodokse serbe (1928–1931), këtë të fundit të ngritur pjesërisht mbi tokë të konfiskuar nga oborri i Xhamisë së Madhe — një detaj tjetër, i vogël, që ilustron pikërisht dinamikën e shpronësimit të diskutuar në Kapitullin 4.[68]

Jeta kulturore ndiqte të njëjtin model përjashtues: shoqëritë korale e artistike të para të qytetit ("Millosh Obiliqi" 1914, kori "Sveti Urosh" 1932) i shërbenin identitetit serb, ndërsa e vetmja shoqëri me pjesëmarrje shqiptare mbeti "Sharri", themeluar më 1937. Paralelisht, Organizata e Rinisë Përparimtare Shqiptare "Drita" — themeluar më 1 prill 1937, afër Skenderajt — e zgjeroi veprimtarinë e saj edhe në rrethin e Ferizajt përmes figurash si hafëz Ymer Shemsiu, imam i fshatrave Talinovc i Muhaxherëve dhe Sazli, i lidhur ngushtë me veprimtarë kombëtarë si Riza Strellci dhe Bajram Gërguri.[69] Ky kontrast — institucione publike serbe të pasura dhe të mbështetura nga shteti, përballë një jete organizative shqiptare të vogël, gjysmë-ilegale, e ndërtuar rreth shkollave fetare dhe organizatave rinore —

---

[66] Po aty — mbi organizimin e Bashkësisë Islame në Kosovë që në 1920, dhe Myftininë e Nerodimes-Ferizajt nën Bajram Ademin.

[67] Po aty — mbi gjykatën e sheriatit të Ferizajt, formuar 1933, me Hajdar Ludviun si gjykatës.

[68] Po aty — mbi kishën katolike (1929) dhe kishën ortodokse serbe (1928–1931) të qytetit.

[69] Po aty — mbi shoqëritë kulturore të qytetit ("Millosh Obiliqi", kori "Sveti Urosh", "Sharri") dhe Organizatën e Rinisë "Drita".

është pikërisht mjedisi social brenda të cilit duhet kuptuar rëndësinë e Medresesë së Ferizajt si një nga të paktat hapësira institucionale ku identiteti shqiptar mund të shprehej hapur, qoftë edhe në formë fetare.

KAPITULLI 8. BASHKËSIA ISLAME E FERIZAJT: MEJTEPET, MYFTINIA DHE MËSUESIT E PARË TË FESË

Rrjeti fetar-arsimor i rrethit të Ferizajt, siç u përmend në Kapitullin 3, ishte mjaft i populluar për shkallën e vetë qytetit: njëzet e katër sibjan mejtepe, njëzet mualimë, dhe mbi një mijë e njëqind fëmijë myslimanë të regjistruar deri në vitin shkollor 1938/39.[70] Kush ishin, konkretisht, njerëzit që drejtonin këtë rrjet përpara se Hasan ef. Nahi të merrte drejtimin e vetë Medresesë qendrore?

Sipas veprës së Rrahim Hetemit dhe Januz Mustafit mbi historikun e xhamive të Ferizajt — burimi lokal më i pasur i gjetur deri sot mbi këtë periudhë të hershme — mësuesi më i njohur i fesë në rreth ka qenë mulla Vesel Guta, i diplomuar në Medresenë e Mehmet Pashës në Prizren, i punësuar fillimisht si mësues në mejtepin e fshatit Vojnovc të Shtimes.[71] Pas tij përmenden mulla Azem Efendia — myderriz i njohur më vonë me emrin **Azem ef. Gremja** (i quajtur ndër bashkëqytetarë edhe "arap hoxha", me origjinë nga fshati Greme) — mulla Sylejman Idrizi, dhe hafëz Shaban Vata — figurë të cilës do t'i kthehemi gjerësisht në Kapitullin 20.[72] Azem ef. Gremja do të dilte, siç

[70] Haki Kasumi, „Shkollat Fetare Islame në Kosovë ndërmjet dy Luftërave Botërore", Gjurmime Albanologjike, nr. XII, 1982/1983, Tabela VI, f. 163.

[71] Rrahim Hetemi dhe Januz Mustafi, Historiku i Xhamive të Ferizajt me rrethinë, f. 46 — mbi mulla Vesel Gutën, diplomuar në Medresenë e Mehmet Pashës në Prizren.

[72] Po aty — mbi mulla Azem Efendian, mulla Sylejman Idrizin, dhe hafëz Shaban Vatën.

do ta shohim në Kapitullin 22, myderrizi që i mësoi gramatikën arabe një prej nxënësve më të shquar që ka pasur ndonjëherë Medreseja e Ferizajt: Haxhi Sherif ef. Ahmeti, një nga përkthyesit e parë të Kuranit në gjuhën shqipe. Këta emra nuk janë domosdoshmërisht myderrizë të vetë Medresesë qendrore të Ferizajt — disa prej tyre dukshëm shërbenin nëpër mejtepet e fshatrave përreth — por vendosin fytyra konkrete pas heshtjes statistikore të periudhës parapadishme, dhe tregojnë se bashkësia myslimane e rrethit kishte tashmë, para ardhjes së Nahit, një shtresë të konsiderueshme mësuesish të formuar në medresetë e qyteteve fqinje, gati për t'u përfshirë në rrjetin arsimor lokal.

Struktura institucionale mbi këta mësues ndryshoi disa herë gjatë kohës. Deri më 1952, ajo mbetej nën sistemin e myftinisë, të drejtuar deri atëherë nga Ahmet Sadiku, nga fshati Balaj.[73] Ky detaj — që zakonisht do të mbetej jashtë çdo historie të vetë Medresesë — merr rëndësi të veçantë në Pjesën V të këtij libri, kur do të shohim se struktura institucionale islame e Ferizajt nuk u zhduk pas mbylljes së Medresesë, po vazhdoi të ekzistonte, e riorganizuar, edhe përgjatë dekadave socialiste.

[73] Po aty — mbi myftininë e drejtuar nga Ahmet Sadiku (fshati Balaj) para riorganizimit të 1952-shit.

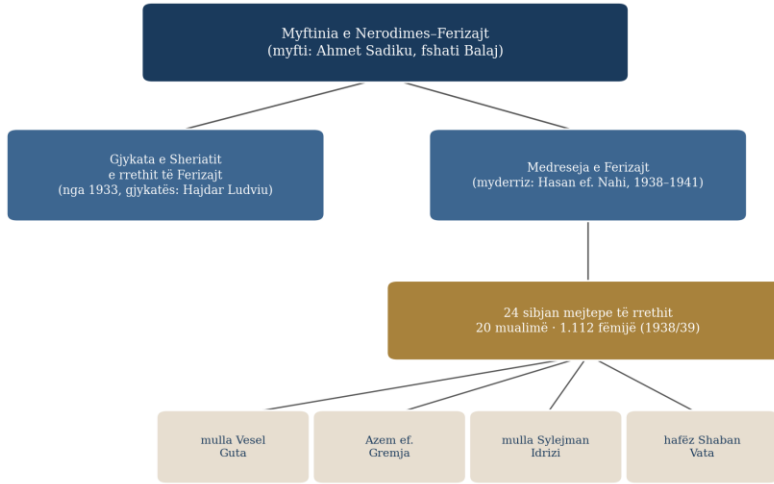

Struktura institucionale islame e rrethit të Ferizajt, fundviteve 1930

Struktura institucionale islame e rrethit të Ferizajt, fundviteve 1930.

Vlen të përmendet edhe një dëshmi tjetër konkrete e infrastrukturës së plotë fetare-institucionale të qytetit: përpara Luftës së Dytë Botërore, si gjykatës sheriati (kadi) në Uroševac/Ferizaj shërbeu edhe Sulejman-efendi Alibegović, klerik me origjinë boshnjake, i cili kishte shërbyer më herët në Prishtinë dhe u kthye në Bosnjë vetëm në prillin e 1941-ës — pikërisht muajin kur, siç do të shohim në Kapitullin 15, u mbyll edhe vetë Medreseja e Ferizajt.[74] Prania e një kadiu me karrierë rajonale, që lëvizte ndërmjet Prishtinës, Ferizajt dhe Bosnjës, tregon se rrjeti institucional islam i kohës funksionon te si sistem i ndërlidhur ballkanik, jo si grumbull qytetesh të izoluara nga njëra-tjetra — dhe forcon edhe më tej pamjen e Ferizajt si qendër me infrastrukturë të

[74] "Kadija Sulejman-efendija Alibegović", Preporod.com (revista e Bashkësisë Islame të Bosnjës), https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/magazin/sjecanja/item/11271.

plotë fetare-institucionale, jo thjesht një vendbanim periferik me një xhami e një medrese modeste.

PJESA III

THEMELIMI DHE VITET E PARA (FUNDI I SHEK. XIX–1938)

KAPITULLI 9. DATA E THEMELIMIT DHE PROBLEMI I SAJ

Për periudhën më të hershme të Medresesë së Ferizajt nuk kemi asnjë dokument themelues të konsultueshëm drejtpërdrejt: as urdhëresë vakëfi, as regjistër shkollor, as korrespondencë zyrtare osmane. Data e vitit 1903, e ripohuar në qarkullimin publik e mediatik të qytetit (kryesisht përmes një videoje të vitit 2022), duhet trajtuar hapur si çka është: një datë popullore pa mbështetje në asnjë burim akademik, arkivor, apo edhe gojor të dorës së parë të konsultuar gjatë këtij hulumtimi.[75] Ky libër e ruan atë vetëm si referencë margjinale te tradita publike e qytetit, jo si ankorim historiografik.

Çka mund të thuhet me shumë më tepër siguri — dhe këtu ky instalim i dorëshkrimit ndryshon në mënyrë domethënëse nga instalimet e mëparshme — është se ekzistojnë tani dy ankorime konkrete, edhe pse jo përfundimtare, që e zëvendësojnë 1903-shin me diçka më të argumentuar. Ankorimi i parë lidhet me mejtepin fillestar. Siç u përmend në Kapitullin 5, Ferizaj në fillim të shekullit XX ishte një qytet në rritje të shpejtë, i lidhur me linjën hekurudhore Mitrovicë–

[75] „Medreseja e Ferizajt fliste shqip (1903–1999)“, video, YouTube, 20 dhjetor 2022; dhe qarkullimi mediatik i përgjithshëm i kësaj kronologjie.

Shkup (hapur më 1874) dhe me popullsi myslimane shqiptare në zgjerim. Modeli i zakonshëm osman ishte që një mejtep fillestar të hapej pranë xhamisë kryesore të porsandërtuar — në rastin e Ferizajt, xhamia e Mulla Veselit, ndërtuar më 1891.[76] Vetë burimi që na jep emrat e mësuesve të hershëm (Hetemi-Mustafi) e përshkruan mejtepin si diçka që funksiononte që "në kohën e Perandorisë Osmane", pra padyshim para 1912 — çka e bën fillim-vitet e '90 të shekullit XIX, menjëherë pas ndërtimit të xhamisë, dritaren më të arsyeshme kronologjike për origjinën e bërthamës fillestare arsimore-fetare të qytetit.

Ankorimi i dytë, shumë më konkret, lidhet me formalizimin e mejtepit në medrese të mirëfilltë, dhe këtu zbulimi kryesor i këtij instalimi hyn në skenë: myderrizi Haxhi Ahmet Pllana (1848–1943), i lindur në fshatin Pllana të Kazasë së Prokuplës, i formuar në medresenë e "Fatih" të Stambollit dhe me studime të mëtejshme në Kajro — një rrugë formimi pothuajse identike me atë të Hasan ef. Nahit disa dekada më vonë (shih Kapitullin 13) — shërbeu për një kohë edhe si imam i sulltan Hamidit II, përpara se familja e tij të vendosej në fshatin Sazli gjatë dëbimeve të shqiptarëve nga Sanxhaku e gjetkë (1877–1878).[77] Sipas të njëjtit burim biografik, pas ngadhënjimit të Revolucionit Xhonturk (korrik 1908) dhe krijimit të kushteve më të volitshme për arsimin shqip, Haxhi Ahmet Pllana hapi një "shkollë shqipe" në Ferizaj më 1909.[78] Ky është, deri më sot, dokumenti më i hershëm, më konkret

---

[76] Rrahim Hetemi dhe Januz Mustafi, po aty — mbi Xhaminë e Mulla Veselit (1891) dhe modelin e zakonshëm të zgjerimit mejtep-medrese.

[77] Muhamet Shatri dhe Ibrahim Grainca (Cernilla), Deri në vdekje për atdhe (Prishtinë, 2006), konsultuar në formë fotografike gjatë hulumtimit — mbi biografinë e Ahmet (Bajram) Pllanës: lindur në fshatin Pllana (Kazaja e Prokuplës), medrese në "Fatih" të Stambollit, studime në Kajro, imam i sulltan Hamidit II; familja u vendos në fshatin Sazli gjatë dëbimeve të 1877–1878.

[78] Shatri dhe Grainca, po aty — sipas këtij burimi, pas ngadhënjimit të Revolucionit Xhonturk (korrik 1908) dhe krijimit të kushteve më të volitshme për hapjen e shkollave shqipe, Haxhi Ahmet Pllana hapi një "shkollë shqipe" në Ferizaj më 1909. Burimi e përdor

dhe më saktësisht i datuar i një nisme arsimore shqipe në qytet — jashtë çdo dyshimi për origjinë thjesht mediatike, pasi vjen nga një studim biografik i mbështetur në dëshmi gojore të mbledhura drejtpërdrejt nga familjarë dhe bashkëkohës.[79] Kjo nismë nuk ishte, siç do ta shohim menjëherë, rast i izoluar në kontekstin rajonal më të gjerë të kohës.

Duhet thënë me kujdesin shkencor të duhur: burimi e quan këtë nismë "shkollë shqipe", jo "medrese" — një dallim termash që vetë literatura e kohës (Kasumi, Hetemi-Mustafi) e ruan me kujdes gjetkë, dhe që mund të sugjerojë se iniciativa e 1909-ës ishte fillimisht më shumë një shkollë laike-kombëtare në frymën e lëvizjes së gjerë të shkollave shqipe pas-1908, jo domosdoshmërisht i njëjti institucion që më vonë do të njihej si "Medreseja e Ferizajt". Megjithatë, duke pasur parasysh se Pllana ishte vetë klerik i kualifikuar (medrese + Kajro), dhe duke pasur parasysh mungesën e çdo dëshmie për ekzistencën e një shkolle tjetër laike shqipe në qytet përpara 1941-ës, skenari më i besueshëm mbetet se nisma e tij e 1909-ës ishte, në praktikë, pjesë e së njëjtës lëvizje që çoi drejt formalizimit të medresesë — qoftë si paralajmërim i drejtpërdrejtë, qoftë si degë simotër brenda të njëjtit ekosistem arsimor-fetar shqip të qytetit.

Ky argument pajtues merr tani, falë hulumtimit të mëtejshëm, një mbështetje dukshëm më të fortë se sa thjesht arsyetimi rrethanor. Të paktën katër publikime të botuara — larg njëra-tjetrës në kohë dhe format — e quajnë shprehimisht institucionin arsimor të Ferizajt

---

shprehimisht termin "shkollë shqipe", jo "medrese" — dallim që libri e trajton me kujdesin e duhur shkencor në tekstin kryesor.

[79] Historiku i Xhamive të Ferizajt me rrethinë, f. 22, konsultuar në formë fotografike — sipas shtypit të kohës, pas shpalljes së Hyrjetit (Meshrutietit, 1908), aty nga viti 1909-1910 disa mejtepe shqiptare (p.sh. mejtepi i Mulla Faslisë në Shkodër) u "reformuan", duke përfshirë edhe mësues laikë krahas atyre fetarë. Kjo e vendos nismën e Haxhi Ahmet Pllanës në Ferizaj (1909, shih më sipër) brenda një vale më të gjerë rajonale reformash arsimore, jo si rast i izoluar.

"Medreseja e Haxhi Pllanës": revista "Dituria Islame" (nr. 218), portali islamgjakova.net, revista historike "Paqja" (nr. 20–21, arkivuar në archive.org), dhe një studim mbi shoqatat kulturore shqiptare (Yumpu, f. 151), i cili përdor shprehimisht togfjalëshin "Medresesë së Haxhi Pllanës në Ferizaj".[80][81][82][83] Të tria botimet e para e vendosin këtë emërtim brenda së njëjtës listë të medreseve më të njohura të Kosovës — Atik (Gjilan), Pirinaz (Prizren), Gazi Ali Beu (Vushtrri), Medreseja e Vjetër (Pejë), Medreseja e Madhe e Kral Aleksandrit (Shkup/Gjakovë), Mehmet Pasha (Prizren), Brodosana, dhe medreseja e Haxhi Pllanës (Ferizaj) — çka e vendos institucionin ferizajas krah për krah me medresetë më prestigjioze të rajonit, jo si shënim margjinal.

Duhet theksuar, me të njëjtin kujdes shkencor si gjithandej në këtë libër: të paktën dy prej këtyre burimeve (Dituria Islame dhe islamgjakova.net) duket se ripublikojnë të njëjtën listë origjinale,

---

[80] "Dituria Islame", nr. 218, https://literaturaislame.com/wp-content/uploads/2025/09/dituria218.pdf — "Përveç shfaqjes së shumë institucioneve edukative me famë, ndër to mund të përmenden medresetë e famshme 'Atik' (Gjilan), 'Pirinaz' (Prizren), 'Gazi Ali Bej' (Vushtrri), Medreseja e Vjetër (Pejë), 'Medah', 'Isa Beu', 'Velika Kralja (Aleksandra)' (Medreseja e Madhe e Kral Aleksandrit) në Shkup dhe Gjakovë, 'Mehmet Pasha' (Prizren), Brodosana dhe medreseja e Haxhi Pllanës (Ferizaj)."

[81] Islamgjakova.net, artikulli nr. 2456, https://www.islamgjakova.net/artikulli.php?id=2456 — ripublikon të njëjtën listë medresesh, duke përfshirë shprehimisht "medreseja e Haxhi Pllanës (Ferizaj)", brenda diskutimit të "periudhës së renesancës islamike (1938–1941)" në Kosovë.

[82] Revista "Paqja", nr. 20–21, arkivuar në archive.org, https://archive.org/details/RevistaPaqjaNr020dhe021 — burimi që duket të jetë origjina e listës së medreseve të cituar edhe nga Dituria Islame dhe islamgjakova.net; përmban gjithashtu të dhëna specifike për rrethin e Gjilanit (1939–1940: përpjekjet e Mulla Idrizit çuan në 39 shkolla fillestare e fetare shtesë).

[83] Studim mbi shoqatat kulturore (pjesa e parë), Yumpu, f. 151, https://www.yumpu.com/xx/document/read/4652197/i-pjesa-e-pare-shoqata-kulturore/151 — përdor shprehimisht togfjalëshin "Medresesë së Haxhi Pllanës në Ferizaj".

ndoshta atë të revistës "Paqja" — kështu që numri i dëshmive plotësisht të pavarura mund të jetë më i vogël se katër, ndoshta vetëm dy a tre origjina të dallueshme. Sidoqoftë, fakti që i njëjti emërtim specifik qarkullon në disa periudha të ndryshme botimi (revistë historike e Bashkësisë Islame, riorganizim në një revistë tjetër akademike-fetare, ripublikim online, dhe një studim krejt i ndarë mbi shoqatat kulturore) e ngre ndjeshëm besueshmërinë e identifikimit. Kjo e kthen hipotezën e paraqitur më sipër nga një skenar i arsyeshëm por i pambështetur drejtpërdrejt, në një identifikim të mbështetur tani nga burime të shumëfishta të botuara — edhe pse ende jo nga dokumentacion arkivor parësor i pamohueshëm.

Bazuar në këto dy ankorime, ky libër propozon fundin e shekullit XIX deri në 1908/1909 si dritaren më të argumentuar për origjinën dhe formalizimin e Medresesë së Ferizajt, në vend të vitit të vetëm "1903" të traditës popullore. Kjo nuk është datë e "provuar" në kuptimin arkivor — mbetet, ashtu si 1903-shi, e bazuar në përafrim dhe interpretim — por është dukshëm më e lidhur me procese historike konkrete, të dokumentuara dhe të datuara saktësisht, sesa data e vetme që qarkullon mediatikisht.

Sipas veprës së Rrahim Hetemit dhe Januz Mustafit mbi historikun e xhamive të Ferizajt, tre emra konkretë mësuesish të fesë kanë vepruar në rrethin e Ferizajt në periudhën e hershme — mulla Vesel Guta, mulla Azem Efendia, mulla Sylejman Idrizi, dhe hafëz Shaban Vata, siç u përmend tashmë në Kapitullin 8.[84] Këta emra nuk janë domosdoshmërisht myderrizë të vetë Medresesë qendrore, por vendosin, për herë të parë në mënyrë të drejtpërdrejtë biografike, fytyra konkrete pas heshtjes statistikore të periudhës parapadishme.

Nuk kemi ende emrin e asnjë myderrizi konkret që të ketë drejtuar vetë Medresenë (jo mejtepet përreth) përpara vitit 1938. Kjo heshtje mund

---

[84] Po aty, f. 46 — mbi mësuesit e hershëm të fesë të rrethit të Ferizajt.

të interpretohet në dy mënyra: ose institucioni funksiononte në një shkallë modeste përpara ardhjes së Nahit, me kuadër që nuk ka lënë gjurmë të veçanta në literaturën e konsultueshme sot; ose emërtimi "Medreseja e Ferizajt" i referohej, në fazat e para, një institucioni më të vogël, që vetëm më vonë u zhvillua në kuptimin e plotë të fjalës "medrese". Ky problem lidhet drejtpërdrejt me mospërputhjen e diskutuar në Hyrje: burimi që e lidh shifrën prej 51 nxënësish me vitin shkollor 1931/32 — vetë libri i historianit Shaban Hashani, *Ferizaj dhe rrethina 1873–1941*, siç e citon studiuesi Skender Lutfiu[85] — nuk përputhet plotësisht me kronologjinë e transmetuar nga Pirraku dhe Halimi, sipas së cilës Nahi filloi mësimdhënien vetëm në 1938. Vetë Hashani, megjithatë, shkruan se Nahi "ligjëroi për një kohë" në këtë medrese, pa specifikuar me saktësi kufijtë kohorë të asaj periudhe[86] — çka lë hapësirë për një pajtim të arsyeshëm: ndoshta Nahi filloi bashkëpunimin me medresenë ferizajase diçka më herët se 1938 (ndoshta pikërisht si mësimdhënës i ftuar rreth 1931/32, siç sugjeron shifra e nxënësve), për t'u bërë më pas figura kryesore dhe e vetme e njohur e institucionit nga 1938 e këndej.

Ka edhe një të tretë shpjegim të mundshëm, që meriton përmendje edhe pse ky libër nuk e favorizon mbi dy të tjerët: ndoshta shifra e 51 nxënësve e vitit 1931/32 i referohet jo Medresesë qendrore, po njërit prej njëzet e katër mejtepeve të rrethit të përmendura në Kapitullin 12, dhe emërtimi "Medreseja e Ferizajt" që përdor Hashani në atë kontekst konkret të jetë përdorur në kuptimin e gjerë popullor të fjalës "medrese" (çfarëdo shkolle fetare), jo në kuptimin teknik-institucional që ky libër e ka përdorur gjatë gjithë kapitujve paraardhës. Kjo do të shpjegonte plotësisht mospërputhjen pa pasur nevojë të hidhet poshtë

---

[85] Shaban Hashani, Ferizaj dhe rrethina 1873–1941, referuar sipas citimit të Skender Lutfiut, Kosova, nr. 40, 2015.

[86] Po aty — Hashani shkruan se Nahi "ligjëroi për një kohë" në Medresenë e Ferizajt, pa specifikuar kufij të saktë kohorë.

asnjëra prej dy dëshmive: Hashani mund të ketë regjistruar saktësisht 51 nxënës të një shkolle fetare të rrethit në 1931/32, ndërsa Pirraku dhe Halimi mund të kenë të drejtë plotësisht kur thonë se vetë Nahi e mori drejtimin e Medresesë qendrore vetëm më 1938. Tre shpjegimet e mundshme — mësimdhënie e hershme e Nahit para formalizimit, funksionim i institucionit para ardhjes së tij, ose ngatërrim terminologjik mejtep/medrese — nuk përjashtojnë njëra-tjetrën plotësisht, dhe zgjidhja përfundimtare e kësaj pyetjeje mbetet çështje për hulumtim arkivor të drejtpërdrejtë, jo për spekulim të mëtejshëm brenda faqeve të këtij libri.

Ferizaj, viti 1936, fotografi e përmirësuar dhe ngjyruar me AI

Haxhi Ahmet Pllana

U shkollua në institucionet prestigjioze të edukimit të asaj kohe: Fatih të Stambollit dhe Universitetin Al-Az'har të Kajros

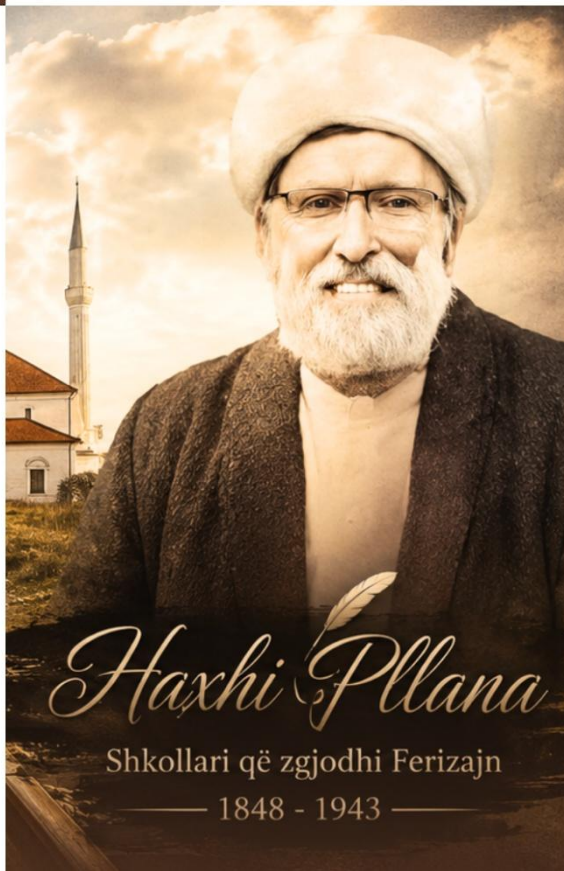

KAPITULLI 10. HAXHI AHMET PLLANA: THEMELUESI I MEDRESESË SË FERIZAJT (1848–1943)

Nëse Kapitulli 9 e la identifikimin "Medreseja e Haxhi Pllanës" si identifikim të mbështetur nga burime të shumëfishta të botuara, ky kapitull i kthehet vetë njeriut pas atij emri. Ahmet Bajram Pllana — i njohur gjerësisht si Haxhi Pllana — lindi më 1848 në fshatin Pllanë, në komunën e Prokuplës.[87]

Pas shpërnguljeve masive të shqiptarëve gjatë periudhës 1877–1878, të shkaktuara nga politika aneksuese e Serbisë, familja e Pllanës u vendos fillimisht në fshatin Sazli e më pas në vetë qytetin e Ferizajt — pjesë, pra, e së njëjtës valë dëbimi dhe rivendosjeje demografike që formësoi popullsinë e qytetit gjatë kësaj periudhe, siç u diskutua edhe në Kapitullin 5.[88]

Formimi: Stamboll dhe Kajro

Pllana kreu studimet e tij fillestare në qendrën arsimore të Xhamisë Fatih në Stamboll — institucion i themeluar në shekullin XV, ku zhvilloheshin studime në teologji, drejtësi, mjekësi, astronomi, fizikë dhe matematikë. Më pas vazhdoi studimet në Universitetin Al-Az'har

[87] Qemal Retkoceri dhe Ruzhdi Marevci, Shkollat në Komunën e Ferizajt (Monografi) (Ferizaj: Intergraf, 2007) — burimi kryesor biografik i konsultuar për këtë kapitull; përfshin edhe origjinën familjare (fshati Pllanë, Kazaja e Prokuplës) dhe dëbimin e familjes më 1877–1878 (së pari në Sazli, më pas në Ferizaj).

të Kajros, një nga qendrat më të vjetra dhe më të respektuara të dijes islame në botë.[89]

Kjo rrugë formimi — medrese osmane e nivelit të lartë, e ndjekur nga studime në Kajro — është pothuajse identike me atë të Hasan ef. Nahit disa dekada më vonë (Kapitulli 13), dhe forcon më tej bindjen se ky ishte një model i njohur formimi për klerikët e kualifikuar të rajonit, jo rrugë e veçantë apo e rrallë.

Pas përfundimit të studimeve, Pllana u bë një nga ulematë më të njohur të kohës, duke shërbyer si imam i Xhamisë Sulltan Ahmet në Stamboll — pikërisht përballë Aja Sofisë. Vetë Sulltan Abdul Hamiti II e nderoi me titullin "Taxh" për kontributin e tij.[90]

Kthimi në Ferizaj dhe hapja e shkollës shqipe

Pas kthimit nga Stambolli, Pllana shërbeu fillimisht në Xhaminë e Vogël të Ferizajt — e njohur edhe si Xhamia e Boshnjakut, dhe e identifikuar në Kapitullin 9 si vendi ku u zhvillua provimi për hafiz i Ymer Shemsedinit — përpara se të merrte, më vonë, edhe imamllëkun e Xhamisë së Madhe të Ferizajt.[91]

---

[89] Shaban Hashani, Ferizaj dhe rrethina (1873–1941) (Ferizaj: Dinograf, 1998); dhe Retkoceri & Marevci, po aty — mbi hapjen e shkollës shqipe nga Haxhi Pllana më 1909, afër Xhamisë së Madhe të Ferizajt.

[90] Ibrahim Hyseni (Goga), Ferizaj 1873–1944 (botim privat, 2014) — mbi shërbimin e Pllanës si imam i Xhamisë Sulltan Ahmet në Stamboll dhe dekorimin me titullin "Taxh" nga Sulltan Abdul Hamiti II.

Pikërisht afër Xhamisë së Madhe, më 1909, Pllana hapi shkollën shqipe që e kemi diskutuar gjerësisht në Kapitullin 9.[92] Studiuesi Muhamet Pirraku e vendos këtë nismë brenda kontekstit të medreseve të Kosovës të kësaj periudhe, duke e identifikuar shprehimisht Medresenë e Ferizajt si institucion të themeluar nga vetë Haxhi Pllana — citimi më i drejtpërdrejtë i gjetur deri tani që e lidh emrin e tij jo thjesht me mësimdhënien apo drejtimin e institucionit, po me vetë themelimin e tij.[93]

Ferizaj, 1903: hekurudha dhe xhamia në sfond (fotografi e Baron Franz Nopcsa-s).

[93] Muhamet Pirraku, cituar sipas materialit biografik të konsultuar nga autori i këtij libri — sipas këtij citimi, ekzistonin disa medrese në Kosovë gjatë kësaj periudhe, dhe medreseja e Ferizajt, e themeluar nga Haxhi Pllana, ishte një nga institucionet më të rëndësishme arsimore të qytetit. Ky është citimi më i drejtpërdrejtë i gjetur deri tani që e lidh emrin e Pllanës me vetë themelimin (jo thjesht drejtimin a mësimdhënien) e Medresesë.

Kjo fotografi — e bërë më 1903 nga albanologu austro-hungarez Baron Franz Nopcsa, i cili udhëtoi gjerësisht nëpër Ballkanin e kësaj periudhe — e kap Ferizajn pikërisht në vitet kur Pllana ishte duke u kthyer nga Stambolli dhe duke u vendosur në qytet: një peizazh ende i vogël, i dominuar nga hekurudha dhe nga silueta e vetme e xhamisë në horizont.

Mësues, bamirës, dhe mbrojtës i qëndrimit në atdhe

Bashkëkohësit e kujtonin Pllanën jo vetëm për diturinë e tij të thellë, po edhe për aftësinë e rrallë për të ligjëruar dhe komunikuar me njerëzit e thjeshtë — cilësi që, sipas dëshmive të mbledhura nga Retkoceri dhe Marevci, e bënin një nga hoxhallarët më të respektuar të kohës së tij.[94]

Një nga kontributet më domethënëse të Pllanës ishte përpjekja e tij e vazhdueshme për të ndalur shpërnguljet masive të shqiptarëve drejt Turqisë — fenomen që e kemi diskutuar në kontekstin më të gjerë të Kapitullit 5. Ai ndërtonte shtëpi dhe i shiste me çmime të përballueshme, thjesht për t'i penguar familjet nga largimi.[95]

Një anekdotë e transmetuar nga vetë familjarët e tij — mes tyre baca Mahmut Mahmuti — tregon metodën e tij të thjeshtë bindëse: kur dikush shprehte dëshirën të regjistrohej si turk për të emigruar, Pllana e pyeste thjesht nëse e dinte gjuhën turke; kur përgjigja ishte jo, ai e pyeste si mund të ishte turk dikush që as gjuhën e vendit nuk e fliste.

Kjo metodë, sipas dëshmive, arriti të bindte shumë ferizajas të qëndronin në vendlindje.[96]

Përveç veprimtarisë fetare, arsimore dhe patriotike, Pllana njihej edhe si bamirës: nisi traditën e ofrimit të iftarit për agjëruesit kalimtarë në xhaminë ku shërbente — traditë që, sipas burimeve lokale, vazhdoi edhe pas vdekjes së tij.[97]

Burgosja dhe ndërtimi i kishës në oborrin e xhamisë

Një nga episodet më të diskutuara të jetës së Pllanës lidhet drejtpërdrejt me ngjarjen që e kemi përmendur në Kapitullin 5: ndërtimin e Kishës Ortodokse Serbe në oborrin e Xhamisë së Madhe të Ferizajt. Ndërkohë që autoritetet serbe kërkonin leje për këtë ndërtim, Pllana ndodhej vetë në burg.[98]

[96] Retkoceri & Marevci, po aty — anekdota e "A dini turqisht?" e transmetuar nga një familjar, baca Mahmut Mahmuti, mbi metodën e Pllanës për t'i bindur banorët të mos regjistroheshin si turq për migrim drejt Turqisë.

[98] Retkoceri & Marevci, po aty — mbi ndërtimin e kishës ortodokse serbe në oborrin e Xhamisë së Madhe ndërkohë që Pllana ndodhej në burg; studiuesit e kanë debatuar nëse leja fillestare ishte dhënë për një lokacion tjetër dhe u ndryshua më pas nga autoritetet, apo nëse Pllana u mashtrua drejtpërdrejt mbi kushtet e marrëveshjes.

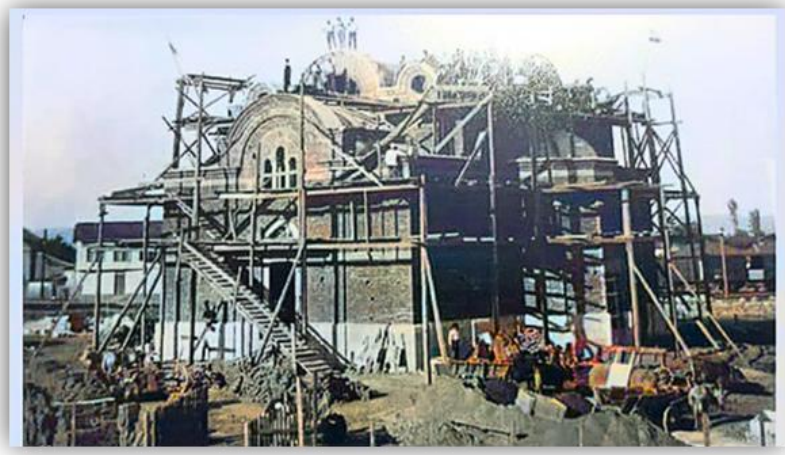

Ndërtimi i Kishës Ortodokse Serbe në oborrin e Xhamisë së Madhe, 1930.

Studiuesit vazhdojnë të debatojnë rrethanat e sakta të kësaj ngjarjeje: disa dëshmi sugjerojnë se leja fillestare ishte dhënë për një lokacion tjetër dhe u ndryshua më vonë nga vetë autoritetet, ndërsa të tjera flasin për mashtrim të drejtpërdrejtë ndaj imamit të nderuar mbi kushtet e vetë marrëveshjes. Ajo çka mbetet e qartë, siç e vë në pah edhe ky libër që nga Kapitulli 5, është se vendimi për ndërtimin e kishës nuk varej, në asnjë rrethanë reale, nga vullneti i një imami shqiptar nën administratën e kohës.[99]

Retkoceri dhe Marevci e mbyllin portretin e tyre biografik të Pllanës duke e vlerësuar si një hoxhë, poet, dijetar dhe atdhetar që ia doli të

ngrinte arsimin dhe vlerat kombëtare e fetare të popullit të tij, në një kohë historike të rrezikshme për ta bërë këtë.[100]

Haxhi Ahmet Pllana vdiq më 15 maj 1943 dhe u varros në Ferizaj.[101] Vdekja e tij vjen, domethënëse, në të njëjtin vit si ajo e Hasan ef. Nahit të Gjakovës (Kapitulli 13) do të vazhdonte edhe pas asaj date — por kjo përkim vitesh na kujton se breza të tërë dijetarësh të kualifikuar në Stamboll e Kajro po largoheshin nga skena pikërisht në vitet e errëta të Luftës së Dytë Botërore, duke ia lënë vazhdimin institucioneve që kishin themeluar apo formuar.

Me këtë portret biografik të themeluesit, libri kalon tani te periudha më e mirë-dokumentuar e vetë institucionit — epoka e Hasan ef. Nahit — dhe te njerëzit e tjerë që e mbajtën gjallë Medresenë e Ferizajt gjatë dekadave në vazhdim.

KAPITULLI 11. OBJEKTI I PARË, MËSUESIT DHE JETA E PËRDITSHME E MEDRESESË

Falë konsultimit të drejtpërdrejtë të veprës së Hetemit dhe Mustafit gjatë hulumtimit për këtë libër, mund të japim një përshkrim fizik mjaft konkret të vetë institucionit — një pasuri detajesh që rrallë gjendet për medresetë e vogla periferike të kësaj periudhe.

Për disa vite me radhë, mejtepi dhe medreseja punuan në të njëjtën ndërtesë, në periferi të qytetit, afër stacionit të trenit — pikërisht prapa aty ku sot gjendet Shkolla Fillore "Gjon Serreqi".[102] Ky detaj korrigjon dhe saktëson vendndodhjen e përmendur më herët në këtë libër vetëm në terma të përafërt të traditës gojore. Ndërtesa, sipas të njëjtit burim, ishte njëkatëshe, por me shumë dhoma të ndara — disa për vajza, disa për djem — dhe në të mësohej me tekste të tipit klasik osman: Elifi (bazat e besimit), Tebareja (histori pejgamberike), Kaceben (bazat e sheriatit — namazi, zeqati, agjërimi, haxhëlliku, martesa, shitblerja), Vezarja (shkencat kuranore), Elhami (suret dhe lutjet e namazit), dhe Musafi (shkronjat dhe rregullat e leximit të Kuranit).[103] Ky është, praktikisht, i njëjti plan mësimor klasik që gjendet në medresetë e mëdha të Gjakovës e Prizrenit — provë e mëtejshme se, edhe pse periferike, Medreseja e Ferizajt ndiqte standardin arsimor fetar të kohës, jo ndonjë version të thjeshtuar apo improvizuar.

E njëjta vepër na jep edhe një episod dramatik, të pambetur në asnjë nga burimet e tjera të konsultuara: në vitin 1941, gjatë bombardimit gjerman-nazist të qytetit, u godit edhe vetë ndërtesa e medresesë — jo si shënjestër e qëllimshme, po sepse në të ishin stacionuar ushtarë të Jugosllavisë së vjetër, të cilët gjuanin drejt aeroplanëve gjermanë; me këtë rast humbën jetën dhe u plagosën shqiptarë të mobilizuar që gjendeshin aty.[104] Ky episod, që do ta trajtojmë më në detaje në Kapitullin 16, plotëson dhe komplikon njëherësh narrativën e epokës Nahi: mbyllja e Medresesë në prill 1941 dhe kthimi i Nahit në Gjakovë përkon, pra, jo vetëm me shpërbërjen administrative të Mbretërisë

---

[102] Rrahim Hetemi dhe Januz Mustafi, Historiku i Xhamive të Ferizajt me rrethinë, f. 46 — mbi vendndodhjen e ndërtesës pranë stacionit të trenit, sot Shkolla Fillore "Gjon Serreqi".

[103] Po aty — mbi materialet mësimore: Elifi, Tebareja, Kaceben, Vezarja, Elhami, Musafi.

[104] Po aty — mbi bombardimin e 1941-ës dhe dëmtimin e ndërtesës së stacionuar me ushtarë jugosllavë.

Jugosllave, po edhe me dëmtimin fizik të vetë ndërtesës gjatë pushtimit. Sipas të njëjtit burim, ndërtesa u rindërtua më vonë dhe vazhdoi të funksiononte si shkollë fetare deri në vitin 1945 — çka do të thotë se vetë institucioni, edhe pse jo më nën drejtimin e Nahit, mbijetoi katër vjet më gjatë se sa episodi i tij më i njohur biografik.

KAPITULLI 12. RRJETI I MEJTEPEVE DHE PIRAMIDA ARSIMORE LOKALE

Shkalla e rrjetit arsimor-fetar që rrethonte Medresenë e Ferizajt ishte, siç e kemi përmendur disa herë, mjaft e gjerë për një qytet të madhësisë së Ferizajt: sipas raportit zyrtar të Ulema Mexhlisit të Shkupit për vitin shkollor 1938/1939, në rrethin e Ferizajt funksiononin njëzet e katër sibjan mejtepe, me njëzet mualimë dhe një mijë e njëqind e dymbëdhjetë fëmijë myslimanë të regjistruar.[105] Për ta vendosur këtë shifër në perspektivë krahasuese rajonale, Tabela IV e studimit të Kasumit (1982) jep një pamje më të gjerë të territorit të Ulema Mexhlisit të Shkupit për vitin 1931: në qendrën e Manastirit funksiononin 79 shkolla fetare fillore me 54 mësues besimi, në Novi Pazar 55 shkolla me 48 mësues, në Plevlje 59 me 37, në Prizren 151 shkolla me 114 mësues, dhe në vetë Shkupin 247 shkolla me 118 mësues — gjithsej 591 shkolla fetare dhe 371 mësues besimi në një territor që përfshinte gjithë Maqedoninë Perëndimore dhe pjesë të Serbisë Jugore e Sanxhakut.[106] Krahasuar me këtë shkallë, rrjeti prej 24 mejtepesh dhe 20 mualimësh i vetë rrethit të Ferizajt paraqitet modest

[105] Haki Kasumi, po aty, Tabela VI, f. 163.

[106] Po aty, Tabela IV, f. 158.

në shifra absolute, por domethënës në proporcion me madhësinë e vetë qytetit.

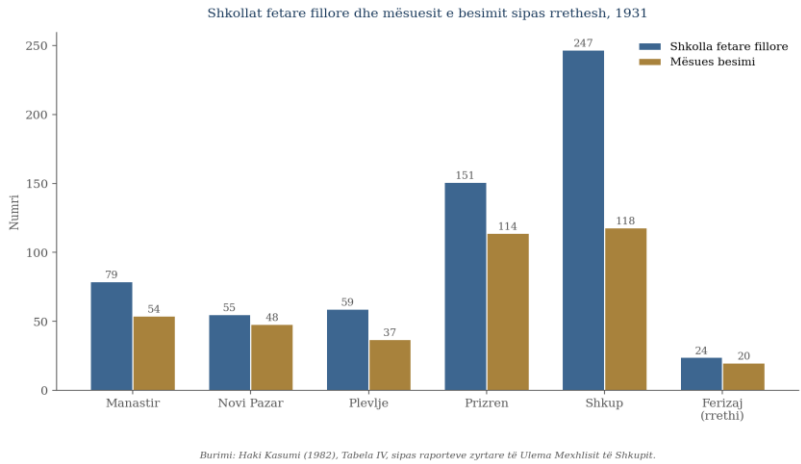

Shkollat fetare fillore dhe mësuesit e besimit sipas rrethesh, 1931.

Medreseja qëndronte në majë të kësaj piramide, si i vetmi institucion i nivelit të mesëm brenda gjithë këtij rrethi — pikë ku përfundonte rruga arsimore fetare e çdo djaloshi që dëshironte të thellonte studimet përtej mejtepit të fshatit apo të lagjes, pa u detyruar të udhëtonte drejt qyteteve më të mëdha. Ndoshta detajimi më i çmuar për këtë periudhë të hershme vjen nga një burim krejt tjetër nga sa mund të parashikohej fillimisht: biografia e mësuesit ferizajas Shaban Sh. Vata (lindur në Ferizaj më 1915), i cili, përpara se të bëhej vetë mësues i shquar i shkollës laike shqipe të qytetit, "kreu shkollën fillore, tri klasë të shkollës tregtare dhe shtatë klasë të medresesë në Ferizaj".[107] Ky detaj konfirmon, për herë të parë në mënyrë të drejtpërdrejtë biografike, se Medreseja e Ferizajt kishte të paktën shtatë klasë — një strukturë e konsiderueshme për një medrese periferike, e krahasueshme në gjatësi me ciklet e medreseve më të mëdha të rajonit — dhe se Vata vetë ishte,

[107] Ibrahim Hyseni-Goga dhe Basri Hasani, Rrugëtimi 80-vjeçar i SHFMU "Tefik Çanga" në Ferizaj (1941–2021), Ferizaj: Intergrafik, 2021 — mbi biografinë e Shaban Sh. Vatës.

para se të bëhej pishtar i arsimit laik shqip pas 1941-ës, produkt i drejtpërdrejtë i vetë institucionit që kjo monografi po e studion. Figura e tij do të rimerret gjerësisht në Kapitullin 20.

Është gjithashtu domethënëse fakti se, sipas monografisë "Rrugëtimi 80-vjeçar i SHFMU 'Tefik Çanga' në Ferizaj" (2021), mësimdhënësit ferizajas hoxhallarë që do të përfshiheshin më vonë në shkollën shqipe laike të porsahapur — Shaban Vata, Sylë Idrizi, Jusuf Demiri dhe të tjerë — përfaqësonin pikërisht atë brez mësuesish të formuar fillimisht në institucionet fetare të qytetit, jo në shkolla laike të huaja.[108] Kjo tregon vazhdimësinë e drejtpërdrejtë institucionale — jo thjesht koincidencë historike — ndërmjet rrjetit arsimor fetar që kemi përshkruar në këtë kapitull dhe brezit të parë të mësuesve laikë shqiptarë të Ferizajt, të cilëve do t'u kushtohet Pjesa VI e këtij libri.

Vlen edhe një krahasim i drejtpërdrejtë numerik: nëse pjesëtojmë numrin e fëmijëve myslimanë të regjistruar në mejtepet e rrethit të Ferizajt (1.112) me numrin e mejtepeve (24), del një mesatare prej rreth 46 nxënësish për mejtep — shifër e krahasueshme me shkollat fillore laike të kohës, dhe që tregon se mejtepet nuk ishin institucione simbolike apo formale, po hapësira mësimdhënieje me frekuentim real e të konsiderueshëm. Në krahasim, nëse e vendosim shifrën e përgjithshme prej 1.112 fëmijësh myslimanë kundrejt popullsisë së përgjithshme myslimane të rrethit të Ferizajt të asaj kohe, del qartë se pjesa dërrmuese e fëmijëve myslimanë të moshës përkatëse ndiqnin këtë sistem arsimor fetar — jo si alternativë periferike, po si rrugë kryesore arsimimi për shumicën e popullsisë myslimane të rrethit, përderisa shkollat laike shqipe ende nuk ekzistonin (do të hapeshin vetëm në 1941, siç do të shohim në Kapitullin 16).

---

[108] Po aty — mbi mësuesit ferizajas hoxhallarë (Shaban Vata, Sylë Idrizi, Jusuf Demiri) të përfshirë në shkollën e re laike.

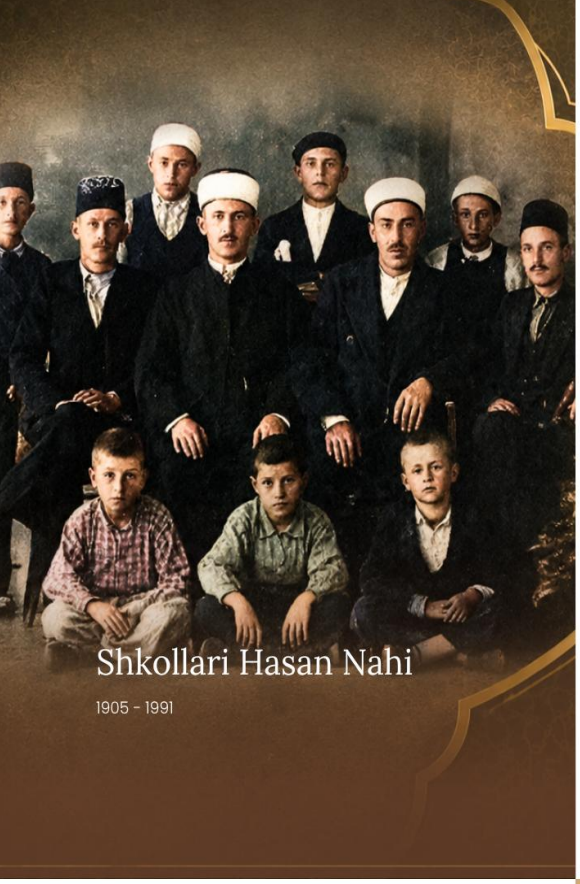

Shkollari Hasan Nahi

1905 - 1991

Hasan Nahi

Ka përfunduar studimet në universitetin prestigjioz "Al-Azhar" në Kajro.
Është nga përkthyesit e parë të Kuranit në shqip.

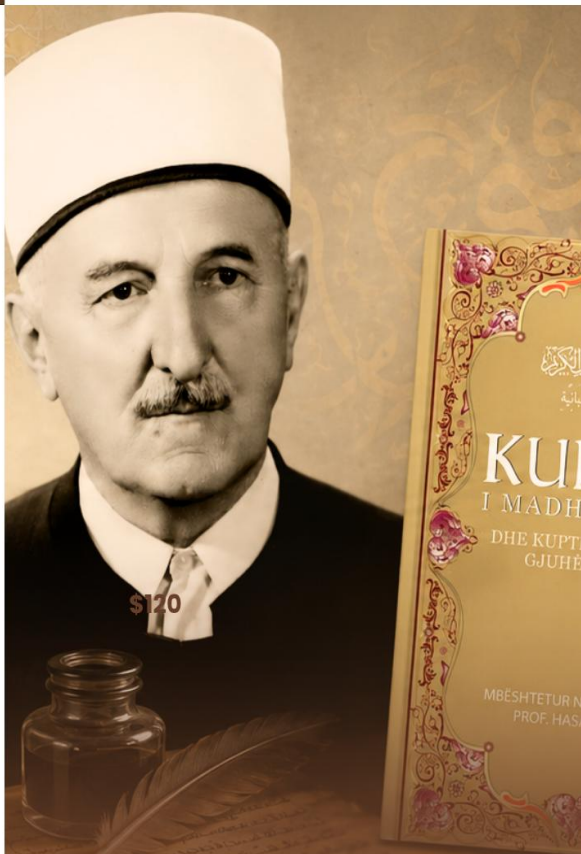

MEDRESEJA E FERIZAJT FLISTE SHQIP ....

Shkrim i botuar në gazetën Bujku më 15 korrik 1996 i autorit Mehmet Halimi

6 E HËNË, 15 KORRIK 1996

Medreseja e Ferizajt fliste shqip...

HASAN NAHI ME NXËNËSIT E MEDRESESË SË FERIZAJT

PJESA IV

EPOKA HASAN EF. NAHI (1938–1941)

KAPITULLI 13. NAHI PARA FERIZAJT: GJAKOVA, KAJRO DHE RRUGËTIMI DREJT AL-AZHARIT

Periudha më e mirë-dokumentuar në historinë e Medresesë së Ferizajt lidhet, pa asnjë dyshim, me figurën e myderriz Hasan ef. Nahit. Për ta kuptuar pse pikërisht ai u zgjodh, në moshë të re, të merrte drejtimin e mësimdhënies në një medrese periferike si ajo e Ferizajt, duhet parë më së pari formimi i tij i hershëm.

Hasan Nahi lindi në Gjakovë më 12 mars 1905, në një familje me traditë të fortë klerikale: i ati, myderriz Islam ef. Nahi, ishte vetë mësues në Medresenë e Madhe të qytetit.[109] Djaloshi ndoqi mësimet fillore dhe u diplomua në po atë medrese, ku, sipas dëshmisë së profesor Muhamed Pirrakut, për tre vjet me radhë e zëvendësoi

[109] Muhamed Pirraku, „Myderriz Hasan ef. Nahi — pishtar dhe përkrahës i arsimit kombëtar shqiptar", Orientalizmi Shqiptar, 23 qershor 2012 — mbi origjinën familjare të Nahit. Vlen shënimi metodologjik: një burim tjetër i konsultuar drejtimin e Medresesë së Madhe të Gjakovës në këtë periudhë ia atribuon një myderrizi me emrin Islam Efendi Jahjai (1865–1929); nuk mund të përjashtohet mundësia që bëhet fjalë për të njëjtin person me emër/mbiemër familjar të ndryshëm nga ai i transmetuar te Pirraku, ose për dy figura të ndryshme brenda kuadrit të njëjtë mësimdhënës. Ky libër e mban emërtimin e Pirrakut si më të drejtpërdrejtë, si burim biografik i posaçëm për Nahin, por e shënon hapur mospërputhjen si pikë për hulumtim të mëtejshëm arkivor.

babain, duke ligjëruar sintaksën e gjuhës arabe përpara se të kishte përfunduar plotësisht studimet e veta.[110] Ky detaj i vetëm — një djalë që zë vendin e mësuesit të vet përpara se të diplomohet formalisht — jep një ide të qartë të mjedisit intelektual dhe familjar që e formoi, dhe shpjegon pjesërisht pse, disa vite më vonë, banorët e një qyteti tjetër do t'i besonin atij një detyrë kaq të rëndësishme.

Faza e mëpasshme e jetës së Nahit e çon atë drejt Egjiptit. Sipas artikullit origjinal të profesor dr. Memet Halimit, botuar në gazetën *Bujku* më 15 korrik 1996 — burimi primar që qëndron pas gjithë traditës së mëvonshme mediatike të quajtur "Medreseja e Ferizajt fliste shqip" — Nahi vazhdoi studimet e larta në Universitetin e njohur *Al-Azhar* në Kajro, ku, sipas biografive të konsultuara, u nis rreth vitit 1930.[111] [112] Atje u pajis me kulturë të gjerë dhe me njohuri të thella të kulturës islame, dhe u njoh me shumë personalitete të shquara fetare e kombëtare të kohës: Abdurrahman efendi Murati nga Podujeva, Bedri efendi Hamiti nga Shkupi, Abdyl efendi Mumini nga Kumanova, dhe Kasim efendi Shefkiu nga Tirana.[113] Nga radhët e komunitetit boshnjak që studionte po ashtu në Kajro, Nahi u njoh me Mehmed Handžiqin, Besim Korkutin dhe Kasim Dobraçën — emra që do të bëheshin, secili në vendin e vet, figura qendrore të dijes islame ballkanike të shekullit XX.[114] Ky rreth i gjerë njohjesh e vendos Nahin brenda një tradite shumë më të gjerë klerikësh ballkanikë që udhëtonin

---

[110] Po aty — mbi mësimdhënien e sintaksës arabe në vend të babait.

[111] Memet Halimi, „Medreseja e Ferizajt fliste shqip…", Bujku, 15 korrik 1996, f. 6 — mbi studimet e Nahit në Universitetin Al-Azhar të Kajros.

[112] Material biografik shtesë i konsultuar mbi vitin e nisjes për Egjipt, rreth 1930.

[113] Memet Halimi, po aty — mbi personalitetet e njohura gjatë qëndrimit në Kajro: Abdurrahman efendi Murati, Bedri efendi Hamiti, Abdyl efendi Mumini, Kasim efendi Shefkiu.

[114] Po aty — mbi njohjet me radhët e komunitetit boshnjak: Mehmed Handžiq, Besim Korkut, Kasim Dobraça.

drejt qendrave klasike të dijes islame — Kajro, Stambolli, Medina — për t'u kthyer pastaj në trojet e tyre me formim ndërkombëtar dhe rrjet të gjerë kontaktesh. Universiteti Al-Azhar, themeluar në shekullin X në Kajro, mbetej gjatë gjithë periudhës ndërmjet dy luftërave qendra më prestigjioze e dijes islame sunite në botë — vendi ku udhëtonin studentët më të talentuar nga çdo cep i botës myslimane, nga Afrika Perëndimore deri në Ballkan, për t'u formuar te dijetarët më të spikatur të kohës. Fakti që një djalosh nga Gjakova, prej një familje klerikësh të vegjël provincialë, arriti të studiojë pikërisht atje, tregon jo vetëm aftësitë e tij personale, po edhe ekzistencën e një rrjeti mbështetjeje — familjar, komunitar, ndoshta edhe institucional përmes vetë Bashkësisë Islame të Kosovës — që e bënte të mundur për studentë të talentuar nga periferia ballkanike të arrinin qendrat më të larta të dijes islame botërore.

Sipas artikullit të Halimit, egjiptasit e asaj kohe kishin mendim të mirë për shqiptarët, pasi në Egjipt sundonte dinastia me origjinë shqiptare e Muhamed Aliut, atëherë e përfaqësuar nga mbreti Fuad — një detaj i vogël, por domethënës, që lehtësoi ndoshta integrimin e studentit të ri nga Gjakova në mjedisin universitar kajirian.[115] Vetë Nahi, siç e citon Halimi, e kishte shprehur qysh si student dëshirën e tij të vetme: t'i kthehej Kosovës dhe t'i shërbente popullit të vet përmes profesionit që kishte zgjedhur.[116]

Pas kthimit nga Egjipti, Nahi u caktua në detyrën e "Sejar Vaizit" — predikues shëtitës e inspektor fetar i Bashkësisë Islame me seli në Shkup, detyrë që e ushtroi dy mandate nga dy vjet secili — pozicion që e kishte sjellë në kontakt të drejtpërdrejtë me bashkësitë myslimane

[115] Po aty — mbi qëndrimin e mirë të egjiptasve ndaj shqiptarëve, për shkak të dinastisë me origjinë shqiptare të Muhamed Aliut dhe mbretit Fuad.

[116] Po aty; citim i vetë Nahit sipas Dituria Islame, nr. 18, tetor 1990, f. 14.

të gjithë rajonit, përfshirë Ferizajn.[117] Kur banorët e Ferizajt iu drejtuan atij më 1938, sipas traditës së transmetuar nga Pirraku, ose ndoshta disa vite më herët, siç sugjeron shifra e nxënësve të vitit 1931/32 (shih Kapitullin 9), duke i kërkuar të merrte mësimdhënien në medresenë lokale, Nahi pranoi këtë detyrë vullnetarisht, duke udhëtuar për ta mbuluar katër ditë në javë.[118]

KAPITULLI 14. VITET NË FERIZAJ: MËSIMDHËNIA NË GJUHËN SHQIPE

Tre vitet e mëposhtme — nga 1938 (ose ndoshta 1931/32) deri në mbylljen e medresesë pas shpërbërjes së Mbretërisë Jugosllave në prill 1941 — përbëjnë kulmin e karrierës ferizajase të Nahit, dhe janë pikërisht periudha që i ka dhënë institucionit vendin e tij të veçantë në historiografinë e arsimit shqiptaro-islam.

Vërejtje mbi burimet vizuale: gjatë gjithë hulumtimit për këtë libër nuk u gjet asnjë fotografi autentike e Hasan ef. Nahit apo e Medresesë së Ferizajt. Çdo imazh i tillë që mund të qarkullojë duhet trajtuar me skepticizëm, përveçse kur shoqërohet me origjinë dhe provenencë të qartë arkivore.

Siç u argumentua në Kapitullin 3, medresetë e mëdha të Shkupit të kësaj periudhe — Hafëz Azizi, Ataullah Efendia — jepnin mësim në turqisht. Nahi, përkundrazi, e zhvillonte mësimdhënien e tij në Medresenë e Ferizajt tërësisht në gjuhën shqipe — zgjedhje që bënte pikërisht kundër rrezikut dhe kërcënimeve të vazhdueshme të

[117] Po aty — mbi detyrën e "Sejar Vaizit" të Bashkësisë Islame me seli në Shkup.

[118] Po aty — mbi pranimin vullnetar të detyrës në Ferizaj, katër ditë në javë.

autoriteteve serbo-jugosllave të kohës.[119] Sipas dëshmisë së drejtpërdrejtë të Memet Halimit, nxënësit tregonin interesim aq të madh për ligjëratat e Nahit, sa filluan të vinin edhe nga vetë Shkupi — qendra rajonale, ku medreseja e madhe jepte mësim vetëm në turqisht — për të studiuar pikërisht në këtë medrese të vogël ferizajase.[120] Ky detaj — një medrese periferike që tërheq nxënës nga qendra rajonale për shkak të gjuhës së mësimdhënies — është, në një farë kuptimi, gurthemeli i gjithë rëndësisë historike të Medresesë së Ferizajt: jo madhësia apo prestigji institucional, po një zgjedhje e vetme dhe e qëndrueshme gjuhësore-kombëtare.

Sipas dëshmisë së Halimit, Nahi "nuk u trembua fare" nga kërcënimet e vazhdueshme të pushtetit hegjemonist serb, dhe vazhdoi synimet e tij fetare-kombëtare me bindje të plotë: të përgatiste kuadro fetare e kombëtare në shërbim të popullit dhe të atdheut.[121] Ky përkushtim i vendosmërisë personale të një myderrizi të vetëm, brenda kufijve modestë të një medreseje periferike, ilustron pikërisht atë që historiografia zakonisht e humb: rëndësinë historike nuk e përcaktojnë gjithmonë institucionet e mëdha e të pasura, po ndonjëherë qëndrueshmëria e një njeriu të vetëm në një detyrë të vogël, por të rrezikshme.

---

[119] Memet Halimi, po aty — mbi mësimdhënien në gjuhën shqipe përkundër kërcënimeve të pushtetit.

[120] Po aty — mbi nxënësit që vinin nga Shkupi për shkak të gjuhës së mësimdhënies.

[121] Po aty — mbi qëndrueshmërinë personale të Nahit dhe vizionin e tij fetar-kombëtar.

KAPITULLI 15. FUNDI I EPOKËS: SHPËRBËRJA E JUGOSLLAVISË DHE KTHIMI NË GJAKOVË

Prilli i vitit 1941 solli fundin e epokës Nahi në Ferizaj, në një mënyrë më dramatike sesa e paraqet shumica e burimeve popullore mbi këtë temë.

Shpërbërja e Mbretërisë Jugosllave gjatë pushtimit të Fuqive të Boshtit mbylli, si pasojë administrative e drejtpërdrejtë, edhe Medresenë e Ferizajt nën drejtimin e Nahit.[122] Por, siç u tregua në Kapitullin 11, kjo mbyllje përkoi edhe me një episod fizik dramatik: gjatë bombardimit gjerman-nazist të qytetit në prill 1941, u dëmtua edhe vetë ndërtesa e medresesë, pasi në të ishin stacionuar ushtarë të Jugosllavisë së vjetër që gjuanin drejt aeroplanëve gjermanë; me këtë rast humbën jetën dhe u plagosën shqiptarë të mobilizuar që gjendeshin aty.[123] Ky episod — i dokumentuar vetëm nga vepra lokale e Hetemit e Mustafit, dhe i pambetur në asnjë nga burimet e tjera biografike mbi Nahin — plotëson tablonë e mbylljes: institucioni nuk mbyllet thjesht si pasojë administrative e largët, po fizikisht, në kuadrin e vetë luftës që po shkatërronte shtetin brenda të cilit funksiononte.

Pas mbylljes së Medresesë së Ferizajt, Nahi u kthye në Gjakovë, ku shërbeu për një kohë si imam xhamie, para se, më 1943, të emërohej myderriz — dhe më vonë drejtor — i Medresesë "Mehmet Pasha" (Bajraklia) të Prizrenit, institucion me traditë pune prej rreth katërqind e gjashtëdhjetë vjetësh.[124] Në këtë detyrë të re, Nahi vendosi

---

[122] Material historik i konsultuar mbi shpërbërjen e Mbretërisë Jugosllave, prill 1941.

[123] Rrahim Hetemi dhe Januz Mustafi, Historiku i Xhamive të Ferizajt me rrethinë, f. 46 — mbi dëmtimin e ndërtesës gjatë bombardimit të prillit 1941.

[124] Memet Halimi, „Medreseja e Ferizajt fliste shqip…", Bujku, 1996 — mbi emërimin e Nahit si drejtor i Medresesë"Mehmet Pasha" në Prizren, 1943.

menjëherë të futë gjuhën shqipe si lëndë të veçantë në Medresenë e Prizrenit, duke caktuar për këtë post veteranin e mësimdhënies së gjuhës shqipe, Hasan Vokshin.[125] Si njeri me autoritet fetar të njohur (alim), atij iu besua edhe detyra e Kryemyftiut për Rrafshin e Dukagjinit.[126]

Kjo periudhë e dytë, pas Ferizajt, do të përsëriste — në një shkallë edhe më të lartë institucionale — pikërisht atë përplasje mes gjuhës shqipe dhe pushtetit shtetëror antishqiptar që kishte karakterizuar edhe vitet e tij ferizajase. Këtë histori, të mbetur deri tani pjesërisht të panjohur për lexuesin popullor të temës së Medresesë së Ferizajt, do ta ndjekim në detaje në Pjesën VI të këtij libri, kushtuar tërësisht figurës së Hasan ef. Nahit.

[125] Po aty — mbi futjen e gjuhës shqipe si lëndë dhe caktimin e Hasan Vokshit si mësues.

[126] Po aty — mbi detyrën e Kryemyftiut për Rrafshin e Dukagjinit.

PJESA V

NGA SHKOLLA TE HARRESA (1941–1999)

KAPITULLI 16. RINDËRTIMI DHE FUNKSIONIMI, 1941–1945

Një nga zbulimet më domethënëse të hulumtimit për këtë libër është ky: periudha 1941–1999, që zakonisht trajtohet si "hendek i heshtur" ndërmjet mbylljes së Medresesë nën Nahin dhe shkatërrimit të saj final, rezulton, në fakt, dukshëm më e populluar me ngjarje sesa sugjeron trajtimi popullor i temës.

Sipas veprës së Hetemit dhe Mustafit, pas dëmtimit të ndërtesës gjatë bombardimit të prillit 1941, ajo u rindërtua — njëkatëshe, me dhoma të ndara për vajza dhe për djem, siç ishte edhe struktura fillestare — dhe vazhdoi të funksiononte si shkollë fetare deri në vitin 1945, tani pa Nahin në krye, nën mësues lokalë.[127] Materialet mësimore të përdorura mbetën po ato të tipit klasik osman të përshkruara në Kapitullin 11: Elifi, Tebareja, Kaceben, Vezarja, Elhami dhe Musafi.[128]

---

[127] Rrahim Hetemi dhe Januz Mustafi, Historiku i Xhamive të Ferizajt me rrethinë, f. 46 — mbi rindërtimin e ndërtesës dhe funksionimin e saj deri në 1945.

[128] Po aty — mbi materialet mësimore të vazhduara: Elifi, Tebareja, Kaceben, Vezarja, Elhami, Musafi.

Kjo periudhë kalon paralelisht me një zhvillim tjetër, po aq domethënës për historinë arsimore të vetë qytetit: hapjen, në shtator 1941, të Shkollës Fillore "Ismail Qemali" — shkolla e parë laike shqipe e Ferizajt — me vendim të ministrit të Arsimit të Shqipërisë, Ernest Koliqi, gjatë periudhës kur Kosova iu bashkangjit administrativisht Shqipërisë nën pushtimin italian.[129] Mësuesit e sjellë nga Shqipëria punuan krah për krah me mësues vendas si Shaban Sh. Vata — figurë që, siç u tregua në Kapitullin 12, ishte vetë produkt i Medresesë së Ferizajt.[130] Kjo bashkëekzistencë e njëkohshme — medreseja fetare ende aktive, dhe shkolla e re laike shqipe që sapo kishte hapur dyert, me mësues të njëjtë të shkëmbyer mes tyre — tregon një moment kalimtar unik në historinë arsimore të qytetit, ku dy modele arsimimi, fetar e laik, bashkëjetuan për disa vite, para se modeli laik të merrte gradualisht përparësi.

Medreseja mbylli, sipas kësaj vepre lokale, në vitin 1945 — vit që shënon fundin formal të institucionit si shkollë fetare, katër vjet pas largimit të Nahit prej saj.[131]

KAPITULLI 17. NDËRTESA SI STREHIMORE: RRETH 1950–1990

Zbulimi më i papritur i hulumtimit për këtë libër vjen pikërisht nga kjo periudhë të cilën shumica e burimeve popullore mbi Medresenë e

---

[129] Ibrahim Hyseni-Goga dhe Basri Hasani, Rrugëtimi 80-vjeçar i SHFMU "Tefik Çanga" në Ferizaj, 2021 — mbi hapjen e Shkollës Fillore "Ismail Qemali" në shtator 1941.

[130] Po aty — mbi mësuesit e sjellë nga Shqipëria dhe bashkëpunimin me Shaban Sh. Vatën.

[131] Rrahim Hetemi dhe Januz Mustafi, po aty, f. 47 — mbi mbylljen përfundimtare të Medresesë si shkollë në 1945.

Ferizajt e trajtojnë si "boshllëk" të plotë ndërmjet 1941/1945 dhe 1999.

Sipas veprës së Hetemit dhe Mustafit, pas mbylljes së saj si shkollë në 1945, ndërtesa e ish-Medresesë shërbeu për dekada si strehimore për emigrantë shqiptarë që iknin nga Shqipëria, prej viteve '50 e deri në vitet '90.[132] Ky fakt merr tani një konfirmim të dytë, të pavarur nga vetë burimi i shkruar: një intervistë e kryer gjatë hulumtimit për këtë libër me Kasum Parllakun, i cili solli kujtime të familjeve që u strehuan në atë ndërtesë — jo vetëm emigrantë të ardhur nga Shqipëria, po edhe familje të vetë Ferizajt, që gjetën aty strehë të përkohshme në kohë nevoje.[133] Ky detaj e zgjeron pamjen e mëparshme: ndërtesa nuk shërbeu vetëm si vend pritjeje për refugjatë të ardhur nga jashtë kufirit, po edhe si burim i drejtpërdrejtë strehe për vetë banorët e qytetit — çka e forcon edhe më tej pikën qendrore të këtij kapitulli, se ndërtesa e vjetër e Medresesë vazhdoi të luante rol shoqëror thelbësor shumë kohë pasi pushoi së qeni institucion arsimor-fetar. Hollësitë e sakta — cilat familje saktësisht, sa vetë, në çfarë kushtesh — mbeten ende jo plotësisht të dokumentuara, por vetë fakti nuk mbështetet më në një burim të vetëm: dëshmia gojore e Kasum Parllakut e forcon dhe e pasuron të dhënën e shkruar. Konteksti i gjerë historik e bën këtë detaj edhe më të besueshëm: regjimi komunist i Shqipërisë, i udhëhequr nga Enver Hoxha që nga 1944, aplikoi një nga politikat më të mbyllura kufitare të gjithë botës komuniste, duke e bërë kalimin ilegal të kufirit shqiptaro-jugosllav njërën ndër rrugët e pakta të mundshme arratisjeje për shqiptarët e Shqipërisë që kërkonin të iknin nga regjimi. Kosova jugosllave — edhe pse vetë nën presion e diskriminim siç e ka dokumentuar gjithë ky libër — mbetej, krahasimisht, hapësirë me më

[132] Po aty, f. 47 — mbi funksionin e ndërtesës si strehimore emigrantësh, rreth 1950–1990.

[133] Intervistë me Kasum Parllakun, kryer gjatë hulumtimit për këtë libër — sipas dëshmisë së tij, ndërtesa e ish-Medresesë strehoi jo vetëm familje emigrantësh të ardhur nga Shqipëria, po edhe familje të vetë Ferizajt, në kohë nevoje. Kjo dëshmi gojore e pavarur e forcon dhe e plotëson të dhënën e shkruar të Hetemit dhe Mustafit (shën. 131).

shumë liri lëvizjeje dhe fetare se Shqipëria staliniste, e cila do të shpallej zyrtarisht "shteti i parë ateist në botë" më 1967. Nuk është, pra, aspak e papritur që ndërtesa e një ish-shkolle fetare të bosh, në një qytet kufitar si Ferizaj, të ishte përdorur si strehë e përkohshme për refugjatë të tillë. Por vetë fakti, i marrë ashtu siç është, na jep një pamje krejt tjetër nga ajo e "harresës totale": edhe pasi pushoi së funksionuari si shkollë fetare, ndërtesa e vjetër e Medresesë vazhdoi të luajë një rol shoqëror të ndjeshëm, duke strehuar njerëz që iknin nga një nga regjimet më të mbyllura komuniste të Evropës. Kjo është, në vetvete, një histori tjetër, po aq domethënëse sa ajo e vetë medresesë: një institucion i themeluar për të mësuar fenë në gjuhën shqipe, i shndërruar më vonë në strehë për shqiptarë që ikin nga një shtet shqiptar që u kishte mohuar lirinë fetare krejtësisht.

Në planin institucional më të gjerë, i njëjti burim jep edhe një të dhënë të rëndësishme: Këshilli i Bashkësisë Islame në Ferizaj, si strukturë e rregullt (kryetar, sekretar, arkëtar dhe njëmbëdhjetë anëtarë), u formua më 1952, duke e zëvendësuar sistemin e mëparshëm të myftinisë, drejtuar deri atëherë nga Ahmet Sadiku, nga fshati Balaj.[134] Kjo tregon se infrastruktura institucionale islame në Ferizaj nuk u zhduk gjatë periudhës socialiste, po u riorganizua në forma të reja, administrativisht më të centralizuara — pikërisht në të njëjtën kohë kur ndërtesa e vjetër e medresesë po e fillonte jetën e saj të dytë si strehimore.

Kërkimet e kryera për këtë libër në burime serbe nuk gjetën asnjë referencë specifike të kushtuar Medresesë së Ferizajt, edhe pse burime të tjera serbe trajtojnë gjerësisht historinë e qytetit të Uroševacit.[135] Kjo heshtje selektive mbetet domethënëse, edhe pse tani e dimë se

[134] Po aty, f. 46 — mbi formimin e Këshillit të Bashkësisë Islame të Ferizajt në 1952.

[135] Kërkim i kryer për këtë libër në burime serbe mbi historinë e Uroševacit; mungesa e referencave specifike ndaj Medresesë.

ekzistenca fizike e ndërtesës vetë nuk ishte aq e heshtur sa vetë historiografia që e rrethon: ndërtesa vazhdoi të jetojë, të përdoret, të ndikojë në jetët e njerëzve, edhe pasi u zhduk nga vëmendja e historianëve.

Mund të përmendet gjithashtu, me kujdesin e duhur ndaj një burimi ende jo plotësisht të verifikuar, se një figurë e njohur si Mulla Ismaili — Kryetar i Këshillit të Bashkësisë Islame të komunës në një periudhë të mëvonshme — mbahet mend të ketë tejkaluar presione për t'u tërhequr nga ndërtimi i minaresë së xhamisë së madhe të Ferizajt, e cila përfundimisht u ngrit.[136] Ky detaj, edhe pse nuk lidhet drejtpërdrejt me vetë ndërtesën e Medresesë, tregon se udhëheqja fetare e qytetit vazhdoi të përballej me sfida të ngjashme institucionale përgjatë gjithë periudhës socialiste — një temë që meriton hulumtim të mëtejshëm të pavarur nga vetë historia e Medresesë.

KAPITULLI 18. LUFTA E 1999-ËS DHE SHKATËRRIMI PËRFUNDIMTAR

Fundi i ndërtesës mbetet, sikurse pjesa më e madhe e historisë së saj, i dokumentuar nga disa burime jo gjithmonë plotësisht të pajtueshme mes tyre — çka ky libër e trajton hapur, si shembull tjetër i mënyrës si historitë lokale mund të tregohen ndryshe nga këndvështrime të ndryshme, pa kërkuar zgjidhje të detyruar aty ku burimet vetë nuk e ofrojnë atë.

[136] Material biografik i konsultuar, ende i pakonfirmuar kryqazi, mbi Mulla Ismailin dhe ndërtimin e minaresë së xhamisë së madhe të Ferizajt.

Nga njëra anë, raporti i vitit 2000 i historianit të Universitetit Harvard, András Riedlmayer, i cili, së bashku me kolegun e tij Andrew Herscher, kreu në tetor 1999 një vlerësim fushor të dëmeve ndaj trashëgimisë kulturore të Kosovës, në kuadrin e Kosovo Cultural Heritage Survey, të financuar nga Packard Humanities Institute, shkruan shprehimisht se një shkollë tjetër teologjike e periudhës osmane, Atik Medreseja në Uroševac (Ferizaj), u dogj dhe mbetjet e saj u rrafshuan me buldozer.[137] Ky konfirmim ndërkombëtar korrespondon, gjë domethënëse, edhe me një burim krejt të pavarur, të brendshëm në literaturën e vetë Bashkësisë Islame: revista "Dituria Islame" (nr. 207) e liston "Medresenë në Ferizaj" ndër objektet fetare të "shkatërruara tërësisht" gjatë luftës, krahas xhamisë së fshatit Cërnillë.[138] Emërtimi "Atik Medrese" — që në turqishten osmane do të thotë thjesht "medreseja e vjetër" — përdoret në po atë raport edhe për medresenë e Pejës, pra ishte emërtim i përgjithshëm, jo emër i veçantë institucioni. Duke qenë se Riedlmayer regjistron vetëm një shkollë teologjike të periudhës osmane në qytetin e Ferizajt/Uroševacit, dhe duke marrë parasysh që nuk ka dëshmi për ekzistencën e ndonjë medreje tjetër në qytet gjatë shekullit XX, identifikimi i saj me institucionin e njohur si "Medreseja e Ferizajt" mbetet shpjegimi më i besueshëm, edhe pse jo i vërtetuar me siguri absolute përmes krahasimit të drejtpërdrejtë dokumentar.[139]

---

[137] András Riedlmayer, "Libraries and Archives in Kosovo: A Postwar Report", Bosnia Report, shkurt 2000; kërkimi fushor u krye në tetor 1999 me Andrew Herscher, në kuadrin e Kosovo Cultural Heritage Survey, financuar nga Packard Humanities Institute.

[138] "Dituria Islame", nr. 207, https://literaturaislame.com/wp-content/uploads/2025/09/dituria207.pdf — në një listë të objekteve fetare të dëmtuara gjatë luftës, të shkatërruara tërësisht: "Xhamia në fshatin Cërnillë; Medreseja në Ferizaj." Burim i pavarur, brenda vetë literaturës së Bashkësisë Islame, që korrespondon me gjetjet e Riedlmayer (shih Kapitullin 13).

[139] Analizë e vetë autorit të këtij libri mbi identifikimin e "Atik Medresesë" të Riedlmayerit me Medresenë e Ferizajt.

Nga ana tjetër, vepra lokale e Hetemit dhe Mustafit përmend shprehimisht një bombardim të NATO-s në këtë zonë të Ferizajt gjatë luftës së 1999-ës, çka mund të krijojë përshtypjen se vetë ndërtesa e Medresesë u shkatërrua nga ai bombardim. [140] Dëshmi shtesë të mbledhura gjatë hulumtimit për këtë libër e sqarojnë këtë pikë: sipas një interviste me Kasum Parllakun, bombardimet e NATO-s në këtë zonë e kishin cak një depo municioni të ushtrisë serbe, të vendosur afër Medresesë — jo vetë ndërtesën e saj. Vetë Medreseja, e cila kishte, sipas kësaj dëshmie, një ndërtim arkitektonik dhe inxhinierik të fuqishëm, u rrënua më vonë me buldozer nga një ndërmarrje publike e Ferizajt që vepronte nën drejtimin e regjimit serb. [141] Kjo dëshmi e bën të qartë se shkatërrimi i vetë Medresesë nuk ishte rezultat i bombardimit ajror, po akt i drejtpërdrejtë shkatërrimi i kryer në terren nga forca nën kontroll serb — duke e afruar kështu, në thelbin e vet, edhe me raportin ndërkombëtar të Riedlmayer-it, i cili e përshkruan po ashtu shkatërrimin e Medresesë si djegie dhe rrafshim i qëllimshëm, jo si pasojë bombardimi. Bombardimi i NATO-s mbetet, sipas kësaj rindërtimi, ngjarje e afërt gjeografikisht dhe kohore, e drejtuar kundër një objektivi tjetër ushtarak, e pa lidhje shkakësore me fatin e vetë ndërtesës.

Pavarësisht shkakut të saktë, shkatërrimi i ndërtesës në 1999 nuk ishte, në asnjë kuptim, rast i izoluar. Ai përfshihej brenda një konteksti shumë më të gjerë shkatërrimi që preku dhjetëra objekte të trashëgimisë kulturore shqiptare-islame të Kosovës gjatë luftës: raporti

---

[140] Rrahim Hetemi dhe Januz Mustafi, Historiku i Xhamive të Ferizajt me rrethinë, f. 47 — mbi bombardimin nga forcat e NATO-s të zonës ku ishte stacionuar municioni i ushtrisë serbe, afër ndërtesës së Medresesë.

[141] Intervistë me Kasum Parllakun, kryer gjatë hulumtimit për këtë libër — sipas kësaj dëshmie, bombardimet e NATO-s në këtë zonë e kishin cak një depo municioni të ushtrisë serbe të vendosur afër Medresesë, jo vetë ndërtesën e saj; ndërtesa e Medresesë, e cila kishte një ndërtim arkitektonik dhe inxhinierik të fuqishëm, u rrënua më vonë me buldozer nga një ndërmarrje publike e Ferizajt që vepronte nën drejtimin e regjimit serb.

i gushtit 1999 i Mjekëve për të Drejtat e Njeriut dokumentoi 155 xhami të shkatërruara brenda Kosovës bazuar në dëshmi refugjatësh, ndërsa vlerësimet e Bashkësisë Islame të Kosovës flasin për 225 nga 600 xhami të dëmtuara, vandalizuara apo shkatërruara gjatë konfliktit.[142] Në po atë fushatë u dogjën edhe biblioteka të rëndësishme fetare-historike në Gjakovë (Hadum Sulejman Aga, teqeja e Axhize Babait) dhe në Pejë (Atik Medreseja).[143]

Pas luftës, vendi ku kishte qëndruar ndërtesa u rrafshua plotësisht me tokë, dhe në vend të saj u ndërtua një objekt i madh vendbanimi, me lokale përcjellëse afariste — përshkrim që tani e kemi drejtpërdrejt nga burimi lokal, jo më vetëm nga tradita gojore e qytetit.[144] Ky transformim urban ka fshirë edhe gjurmën e fundit fizike të institucionit, duke lënë vetëm kujtesën e shkruar — një video YouTube, një artikull gazete i 1996-ës, disa faqe të shpërndara në studime akademike, dhe tani, shpresojmë, këtë libër.[145]

Vlen të theksohet edhe shkalla e përgjithshme e fushatës së shkatërrimit të trashëgimisë fetare-kulturore shqiptare gjatë luftës së 1999-ës, brenda së cilës u përfshi edhe Medreseja e Ferizajt: krahas 155 deri 225 xhamive të shkatërruara apo dëmtuara në gjithë Kosovën, u dogjën biblioteka të tëra me dorëshkrime e libra të rrallë, arkiva vakëfësh dhe regjistra myftinish, shumë prej të cilëve mund të kishin ruajtur pikërisht ato dokumente themeluese që sot na mungojnë për

---

[142] Raport i Mjekëve për të Drejtat e Njeriut (Physicians for Human Rights), gusht 1999; vlerësime të Bashkësisë Islame të Kosovës.

[143] „Shkatërrimi i trashëgimisë shqiptare në Kosovë", Wikipedia (shqip) — mbi bibliotekat e djegura në Gjakovë dhe Pejë.

[144] Rrahim Hetemi dhe Januz Mustafi, po aty, f. 47 — mbi ndërtimin e objektit të ri të banimit në vendin e ish-Medresesë.

[145] „Medreseja e Ferizajt fliste shqip (1903–1999)", video, YouTube, 2022; Memet Halimi, Bujku, 1996; dhe studimet akademike të cituara në këtë libër.

historinë e hershme të Medresesë së Ferizajt (Kapitulli 9).[146] E thënë ndryshe: humbja e mundshme e ndonjë dokumenti themelues të hershëm (fundi i shek. XIX/fillimi i shek. XX) nuk është domosdoshmërisht dëshmi e mungesës së tij historike, po mund të jetë thjesht një humbje e mëtejshme brenda po asaj fushate shkatërrimi që shkatërroi edhe vetë ndërtesën e Medresesë. Kjo e bën edhe më urgjente detyrën e hulumtimit arkivor të ardhshëm në fondet e mbetura të Shkupit e të Kosovës, përpara se edhe ato pak dokumente të mbetura të humbasin, në një mënyrë a një tjetër, nga kujtesa e shkruar e kombit.

Me këtë, mbyllet harku kronologjik prej më shumë se një shekulli — nga fillimi i institucionit diku nga fundi i shekullit XIX/fillimi i shekullit XX deri te shkatërrimi i dokumentuar i vitit 1999 — hark që i jep librit edhe titullin, por që tani e dimë se përfshin edhe një kapitull të tërë shtesë, të panjohur më parë deri në këtë hulumtim: gati një dekadë e katër vjetve si shkollë e rindërtuar (1941–1945), dhe rreth katër dekada si strehimore emigrantësh (rreth 1950–1990). Pjesa e gjashtë e këtij libri kthehet tani te njerëzit që e mbushën këtë hark kohor me jetë.

[146] Shënim analitik i vetë autorit, i mbështetur në shkallën e përgjithshme të dokumentuar të shkatërrimit të arkivave fetare gjatë luftës së 1999-ës (shih shënimin [^c17-4]).

PJESA VI

NJERËZIT

KAPITULLI 19. HASAN EF. NAHI: PORTRET BIOGRAFIK I PLOTË

Nëse Medreseja e Ferizajt ka një fytyrë të vetme që historiografia e ka ruajtur qartë, ajo është fytyra e Hasan ef. Nahit. Kapitujt 12 deri 14 na kanë sjellë tashmë deri te viti 1943, kur Nahi u emërua drejtor i Medresesë "Mehmet Pasha" në Prizren. Ky kapitull e ndjek jetën e tij deri në fund, duke sjellë bashkë të gjitha fijet e shpërndara nëpër burimet e konsultuara.

Në Prizren, Nahi vendosi menjëherë të futë gjuhën shqipe si lëndë të veçantë, duke caktuar për këtë post veteranin Hasan Vokshi, dhe u ngarkua njëkohësisht me detyrën e Kryemyftiut për Rrafshin e Dukagjinit.[147] Por, siç ishte rasti edhe në Ferizaj, angazhimi i tij i hapur për gjuhën shqipe u kthye shpejt në shkak konflikti me shtetin e ri jugosllav socialist. Sipas dëshmisë së drejtpërdrejtë të Memet Halimit, "shteti monist" e pengonte veprimtarinë fetare-kombëtare të Nahit, dhe përfundimisht suprimoi medresenë në Prizren, me arsyetimin zyrtar se një medrese e ngjashme "po ekzistuaka" tashmë në Sarajevë,

[147] Memet Halimi, „Medreseja e Ferizajt fliste shqip…", Bujku, 15 korrik 1996, f. 6.

ndaj Prizreni "nuk paska nevojë" për të tijën.[148] Por, sipas të njëjtit burim, shkaku i vërtetë ishte tjetër: myderrizi kishte aplikuar gjuhën shqipe në procesin mësimor, çka e kishte bërë institucionin "halë në sy" të sistemit monist serbo-çetnik.[149] Sipas një burimi tjetër biografik të konsultuar, mbyllja e Medresesë "Mehmet Pasha" ndodhi më 1948, dhe Nahi shërbeu si imam në Gjakovë deri më 1958[150] — periudhë prej rreth një dekade që Halimi e përshkruan si kohë të papunësisë së detyruar, gjatë së cilës edhe Medreseja e Ulët e re, e hapur në Prishtinë, nuk e pranoi Nahin në procesin mësimor, sepse konsiderohej "i papërshtatshëm" për sistemin e atëhershëm.[151]

Kjo periudhë e vështirë nuk ishte e rastësishme. Nahi, përveç kundërshtimit të hapur ndaj mbylljes së Medresesë së Prizrenit, kishte pasur guximin të ngrinte zërin edhe kundër mbylljes së gjimnazeve shqipe në Kosovë — akte që i mjaftonin Partisë Komuniste dhe organeve të UDB-së për ta vënë myderrizin në listën e njerëzve "të rrezikshëm" që duhej mbikëqyrur vazhdimisht.[152] Pas kësaj "odiseje" të gjatë institucionale, Nahi u angazhua, prej vitit 1958, si ligjërues në Medresenë e Ulët të Prishtinës — paraardhësja e sotmes "Alauddin" — ku punoi njëzet vjet me radhë, deri më 1978.[153] (Një burim tjetër i konsultuar e vendos fillimin e këtij angazhimi më herët, në 1954, si bashkëpunim joformal ligjëruesi i ftuar, përpara formalizimit të plotë

---

[148] Po aty — mbi mbylljen e Medresesë "Mehmet Pasha" të Prizrenit dhe arsyetimin zyrtar.

[149] Po aty — mbi shkakun e vërtetë të mbylljes: përdorimi i gjuhës shqipe.

[150] Material biografik shtesë i konsultuar mbi mbylljen e medresesë në 1948 dhe shërbimin e Nahit si imam në Gjakovë deri më 1958.

[151] Memet Halimi, po aty — mbi periudhën e papunësisë dhe refuzimin e përfshirjes në Medresenë e Ulët të re të Prishtinës.

[152] Po aty — mbi kundërshtimin e Nahit ndaj mbylljes së gjimnazeve shqipe dhe vëzhgimin e UDB-së.

[153] Po aty — mbi angazhimin prej 1958 si ligjërues në Medresenë e Ulët të Prishtinës, njëzet vjet deri më 1978.

në 1958 — një model biografik i njëjtë, në fakt, me atë të epokës së tij ferizajase: fillim joformal që paraprin formalizimin zyrtar.[154])

Me iniciativën dhe përpjekjet e tij të pareshtura, Medreseja e Ulët e Prishtinës u ngrit gradualisht në shkallën e Medresesë së Mesme, dhe, për t'u realizuar një dëshirë që Nahi e kishte mbajtur gjatë gjithë jetës — edhe pse vetë s'arriti ta shohë — u hap më vonë edhe Fakulteti i Studimeve Islame në Prishtinë.[155] Nxënësit e tij arritën të bëheshin profesorë, doktorë shkencash, dhe nëpunës të lartë të Bashkësisë Islame — sukses që, sipas dëshmisë së Halimit, i gëzonte zemrën pa masë, sepse Nahi ishte, thuhet, i zhveshur nga çdo shpirtngushtësi apo xhelozi profesionale.[156]

Kulmi intelektual i jetës së Nahit erdhi, megjithatë, në moshë të thyer: në vitin 1988, Nahi botoi përkthimin e tij të plotë të Kuranit në gjuhën shqipe — i njëjti vit kur edhe një ish-nxënës i Medresesë së Ferizajt, Haxhi Sherif ef. Ahmeti (shih Kapitullin 22), botoi përkthimin e tij, i cili do të bëhej më i njohuri prej të gjithë përkthimeve shqipe të Kuranit.[157] Revista *Edukata Islame* e cilëson botimin paralel të këtyre dy përkthimeve si ngjarje që "plotësoi një boshllëk shekullor në kulturën shqiptare".[158] Është një koincidencë domethënëse për vetë historinë e këtij libri: dy nga emrat më të lidhur me Medresenë e

---

[154] Material biografik alternativ i konsultuar, që e vendos fillimin joformal të bashkëpunimit në 1954.

[155] Memet Halimi, po aty — mbi ngritjen e Medresesë së Ulët në shkallën e Medresesë së Mesme dhe hapjen e mëvonshme të Fakultetit të Studimeve Islame në Prishtinë.

[156] Po aty — mbi suksesin e nxënësve të Nahit.

[157] "KUD:28:008(05) Edukata Islame, revistë tremujore" (2026), f. mbi jubileun e përkthimeve të Kuranit; "Zani i Naltë – Përkthimi i Kur'anit në gjuhën shqipe", zaninalte.al, janar 2020 — mbi botimin e dy përkthimeve, të Sherif Ahmetit dhe të Hasan ef. Nahit, në 1988.

[158] "KUD:28:008(05) Edukata Islame", po aty.

Ferizajt — myderrizi i saj më i njohur dhe një nga nxënësit e saj — dolën, në fund të jetës së tyre, secili në rrugën e vet, ndër përkthyesit e parë të Kuranit në gjuhën shqipe.

Karakteri i vetë Nahit, ashtu siç e përshkruan Halimi nga njohja e drejtpërdrejtë personale, ishte ai i një njeriu zemërdëlirë, modest, dhe me kulturë të gjerë e edukatë të shëndoshë.[159] Vetë Nahi nuk ia atribuonte vetes sukseset e arritura, po kolegëve paraardhës të tij, dhe me respekt e admirim përmendte shpesh emra personalitetesh të shquara që, siç thoshte vetë, "i la mbluar pluhuri i harresës": Ali efendiu i Carabregut (i njohur në literaturë si El-Jakovi, i përmendur edhe në enciklopedinë e Sami Frashërit), Haxhi Osman Morina i Gjakovës, Hafiz Sadriu, Hasan efendi Sqllaku dhe Ismail efendi Nahi.[160]

Hasan ef. Nahi vdiq më 5 shkurt 1991, në moshën 86-vjeçare, duke e mbyllur kështu një jetë prej gati nëntë dekadash që përshkoi katër regjime të ndryshme politike — Perandorinë Osmane të vonshme, Mbretërinë Jugosllave, pushtimin e Luftës së Dytë Botërore, dhe Jugosllavinë socialiste — pa e ndërprerë kurrë, në thelb, misionin e tij të vetëm: mësimdhënien fetare në gjuhën shqipe, kudo dhe sido që rrethanat politike ia lejonin apo ia ndalonin këtë.[161] Siç e shkroi vetë Halimi, duke reflektuar mbi trashëgiminë e tij: njerëz si Hasan efendi Nahi nuk vdesin kurrë — sa herë i kujtojmë, i nderojmë ata, por edhe emri i tyre na nderon neve dhe mbarë popullin për të cilin punuan deri në fund të jetës.[162]

---

[159] Po aty — përshkrimi personal i karakterit të Nahit nga vetë Memet Halimi.

[160] Po aty — mbi kolegët e përmendur nga vetë Nahi: Ali efendiu i Carabregut (El-Jakovi), Haxhi Osman Morina, Hafiz Sadriu, Hasan efendi Sqllaku, Ismail efendi Nahi.

[161] Po aty — mbi datat e jetës së Nahit: 1905–1991.

[162] Po aty — reflektim mbyllës i vetë Memet Halimit mbi trashëgiminë e Nahit.

KAPITULLI 20. SHABAN SH. VATA: NGA MEDRESEJA TE SHKOLLA LAIKE SHQIPE

Hasan ef. Nahi nuk ishte i vetmi njeri që e lidh biografinë e tij me Medresenë e Ferizajt. Ndër të gjithë ata që kaluan nëpër bankat e saj, ndoshta asnjëri nuk e ilustron aq mirë vazhdimësinë e institucionit sa Shaban Sh. Vata (1915–1979) — nxënës i medresesë, myezin xhamie, e më vonë një nga mësuesit themelues të vetë arsimit laik shqip të qytetit. Biografia e tij lidh drejtpërdrejt Medresenë e Ferizajt me periudhën e mëvonshme, po aq të rëndësishme, të arsimit shqip në Ferizaj.

Sipas monografisë së shkollës "Tefik Çanga", botuar më 2021, Vata kreu shkollën fillore dhe shkollën qytetare në gjuhën serbe, por gjithashtu shtatë klasë të Medresesë në Ferizaj — konfirmimi më i drejtpërdrejtë biografik i gjetur deri tani se institucioni kishte një strukturë të konsiderueshme me të paktën shtatë vite mësimi.[163] Përpara Luftës së Dytë Botërore, Vata shërbeu edhe si hoxhë (mësues feje) dhe si mejzin (myezin) i Xhamisë së Vogël të Ferizajt, ku imam ishte **haxhi Ahmet Pllana** — figurë për të cilën tradita gojore e qytetit thotë se kishte shërbyer më herët si imam në Stamboll, në oborrin e vetë sulltanit, përpara se të kthehej të shërbente në Ferizaj.[164] Siç do të shohim në Kapitullin 22, Pllana ishte edhe një nga mësuesit e Medresesë së Ferizajt që la gjurmë të qëndrueshme te nxënësit e saj: prej tij, i riu Sherif Ahmeti — më vonë një nga përkthyesit e parë të Kuranit në shqip — dëgjoi mësime morali që i kujtoi gjatë gjithë jetës.

---

[163] Ibrahim Hyseni-Goga dhe Basri Hasani, Rrugëtimi 80-vjeçar i SHFMU "Tefik Çanga" në Ferizaj, 2021 — mbi arsimimin e Shaban Sh. Vatës, përfshirë shtatë klasë të Medresesë së Ferizajt.

[164] Po aty — mbi shërbimin e Vatës si hoxhë dhe mejzin i Xhamisë së Vogël, ku imam ishte haxhi Ahmet Plana.

Rruga e Vatës pas 1941-ës ilustron në mënyrë të përmbledhur të gjithë tranzicionin që kaloi arsimi në Ferizaj gjatë asaj dekade: nga mësues feje i formuar në medrese, ai u bë, me hapjen e Shkollës Fillore "Ismail Qemali" në shtator 1941, një nga mësuesit themelues të arsimit laik shqip në qytet.[165] Nxënësit e quanin "zotni Shabani", dhe mund të konsiderohet, sipas kësaj monografie shkollore, njëri prej themeluesve të vetë shkollës.[166] Pas Luftës së Dytë Botërore, Vata vazhdoi karrierën në arsim — kreu me korrespondencë Shkollën e Lartë Pedagogjike në Shkup dhe më pas Fakultetin e Gjuhës dhe Letërsisë Shqipe, shërbeu si zëvendësdrejtor i shkollës së mesme ekonomike në Ferizaj e Prishtinë, dhe vdiq më 1979 në Prishtinë. Sot, një rrugë e Ferizajt mban emrin e tij.[167]

[165] Po aty — mbi hapjen e Shkollës Fillore "Ismail Qemali" në 1941 dhe përfshirjen e Vatës si mësues.

[166] Po aty — mbi nofkën "zotni Shabani" dhe rolin e tij si themelues i shkollës.

[167] Po aty — mbi karrierën e mëvonshme të Vatës dhe rrugën me emrin e tij në Ferizaj.

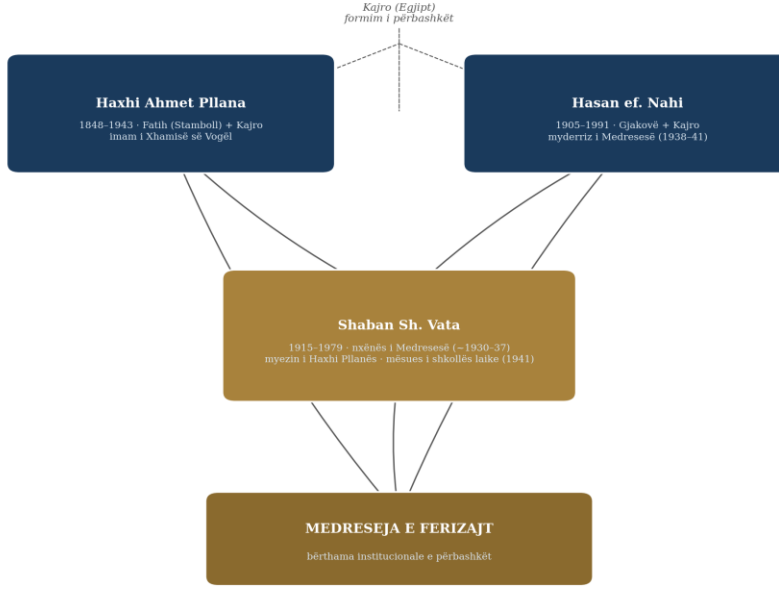

Rrjeti biografik: si Medreseja e Ferizajt lidh tre breza dijetarësh (rreth. 1909–1941)

Rrjeti biografik: si Medreseja e Ferizajt lidh tre breza dijetarësh (rreth 1909–1941).

Figura e Vatës është domethënëse për këtë monografi sepse tregon diçka që të dhënat statistikore vetë nuk mund ta tregojnë: Medreseja e Ferizajt nuk ishte një ishull i izoluar nga jeta laike e qytetit, po pjesë e një vazhdimësie njerëzore — njerëz që kalonin nga mësimdhënia fetare në atë laike, duke e mbajtur gjallë, në forma të reja, të njëjtin përkushtim ndaj arsimit dhe gjuhës shqipe që kishte animuar edhe vetë Medresenë. Kjo vazhdimësi njerëzore konfirmohet edhe nga emrat e tjerë të mësuesve ferizajas që u përfshinë në shkollën e re "Tefik Çanga" krah Vatës: Sylë Idrizi dhe Jusuf Demiri, të dy hoxhallarë vendas që kaluan po ashtu drejt mësimdhënies laike.[168]

[168] Po aty — mbi Sylë Idrizin dhe Jusuf Demirin si hoxhallarë të tjerë të përfshirë në shkollën laike.

KAPITULLI 21. FIGURA TË TJERA TË LIDHURA ME MEDRESENË

Përveç Nahit e Vatës, disa figura të tjera meritojnë të përmenden në këtë monografi, edhe pse lidhja e tyre me vetë Medresenë e Ferizajt mbetet, në shumicën e rasteve, indirekte ose e pjesshme.

Siç u përmend në Kapitujt 8 dhe 9, mulla Azem Efendia (i quajtur "arap hoxha", nga fshati Greme), mulla Sylejman Idrizi, dhe hafëz Shaban Vata përbënin, krahas mulla Vesel Gutës, shtresën e mësuesve të fesë të rrethit të Ferizajt përpara epokës Nahi.[169] Këta emra na kujtojnë se Medreseja qëndrore nuk ishte e vetmja hapësirë arsimimi fetar në rreth, po maja e një rrjeti më të gjerë mejtepesh, secili me mësuesin e vet lokal, shpesh të pambetur në asnjë dokument tjetër përveç kësaj monografie lokale të vetme.

Duhet përmendur edhe një kontekst tjetër, i cili tregon se rinia e Ferizajt e viteve '30 nuk ishte tërësisht e orientuar nga arsimi fetar. Një grup i rëndësishëm i rinjsh shqiptarë të rrethit — mes tyre Halit Ibishi, Fazli Obrazhda, Shaban Kajtazi, Idriz Ajeti-Gashi, Jakup Ramadani, Shefki Beqiri dhe Xhemajl Avdiu — ndiqnin mësimet në Medresenë e Madhe të Shkupit, ku, siç u përmend në Kapitullin 3, u përhapën edhe ide komuniste, dhe prej nga u dolën më vonë luftëtarë të Luftës Nacionalçlirimtare.[170] Kjo tregon se vetë figura e "nxënësit të medresesë" në Ferizajn e periudhës nuk çonte domosdoshmërisht drejt një rruge të vetme klerikale-kombëtare, siç ishte rasti me Nahin,

[169] Rrahim Hetemi dhe Januz Mustafi, Historiku i Xhamive të Ferizajt me rrethinë, f. 46.

[170] Skender Lutfiu, „Arsimi dhe Kultura Shqiptare në Ferizaj (1918–1941)", Kosova, nr. 40, 2015, f. 220 — mbi rininë komuniste të Ferizajt që ndiqte mësimet në Medresenë e Madhe të Shkupit.

po mund të përfundonte edhe në angazhim politik krejt tjetër, brenda po të njëjtit brez.

Në planin biografik të Nahit vetë, siç u tregua në Kapitullin 19, ai përmendte rregullisht, me respekt e admirim, kolegë e bashkëkohës që e formuan intelektualisht apo shpirtërisht: Ali efendiu i Carabregut, Haxhi Osman Morina i Gjakovës, Hafiz Sadriu, Hasan efendi Sqllaku dhe Ismail efendi Nahi.[171] Për shumicën e tyre, hulumtimi për këtë libër nuk gjeti asnjë informacion të mëtejshëm përtej kësaj përmendjeje të vetme — një kujtim tjetër, sikurse thekson vetë libri disa herë, se historia lokale shqiptare-islame e shekullit XX është plot me emra që kanë mbetur, siç do të thoshte vetë Nahi, "mbluar nga pluhuri i harresës", dhe që meritojnë hulumtim të pavarur në të ardhmen.

Së fundi, në planin institucional të periudhës së pasluftës, u përmend në Kapitullin 17 figura e Mulla Ismailit, i cili — sipas një burimi ende jo plotësisht të verifikuar — mbahet mend të ketë qenë Kryetar i Këshillit të Bashkësisë Islame të komunës dhe të ketë tejkaluar presione për ndërtimin e minaresë së xhamisë së madhe të Ferizajt.[172] Ky detaj mbetet, siç e ka theksuar libri edhe në raste të tjera, fill për hulumtim të mëtejshëm, jo fakt plotësisht i konfirmuar.

---

[171] Memet Halimi, „Medreseja e Ferizajt fliste shqip…", Bujku, 1996.

[172] Material biografik i konsultuar, ende i pakonfirmuar kryqazi, mbi Mulla Ismailin.

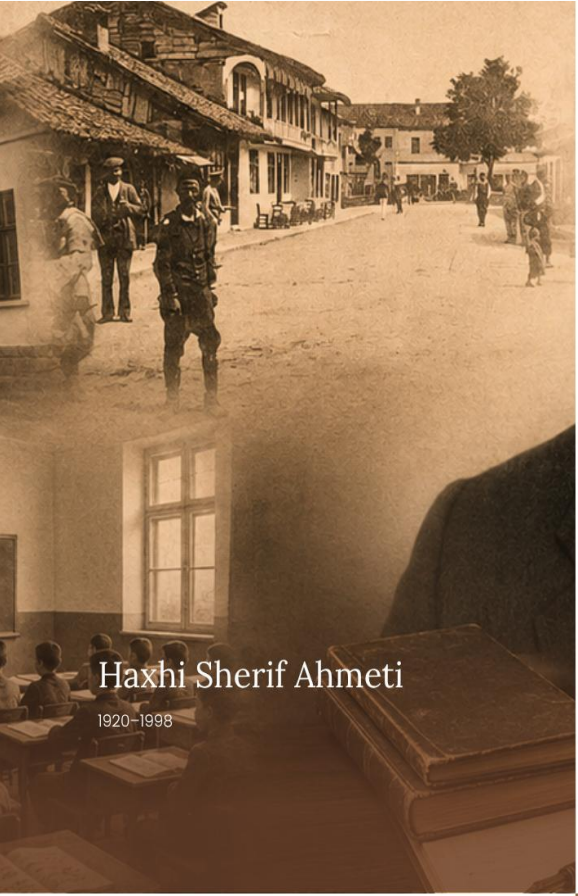

Haxhi Sherif Ahmeti

1920–1998

Sherif Ahmeti

Sherif Ahmeti është ish-medresistë i Medresesë së Feirzajt dhe nga përkthyesit e parë të Kuranit në shqip.

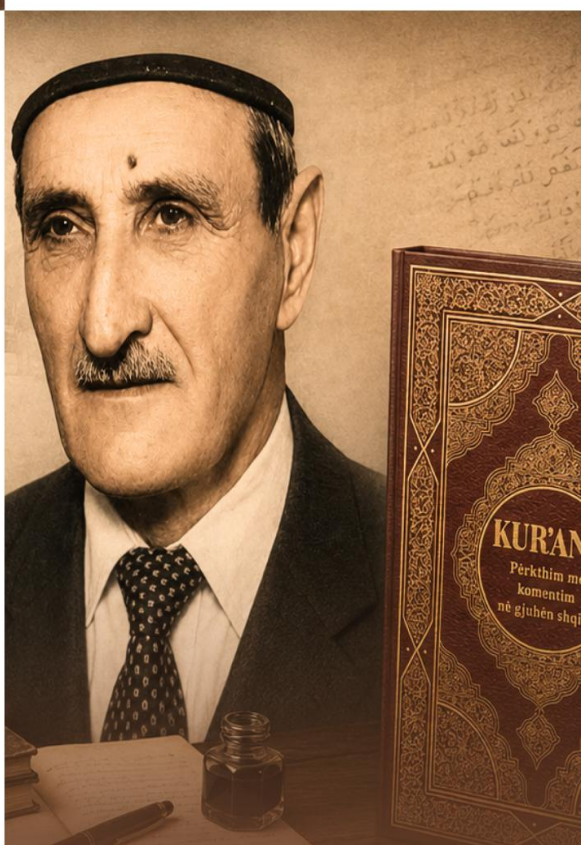

PJESA VII

KRAHASIME DHE TRASHËGIMI

KAPITULLI 22. HAXHI SHERIF EF. AHMETI: NGA MEDRESEJA E FERIZAJT TE PËRKTHIMI I KURANIT

Ndër të gjithë nxënësit që kanë kaluar ndonjëherë nëpër bankat e Medresesë së Ferizajt, asnjëri nuk arriti ndikim kombëtar aq të gjerë sa Haxhi Sherif ef. Ahmeti (1920–1998) — mësues, imam, myfti, dhe, mbi të gjitha, njëri prej përkthyesve më të njohur të Kuranit në gjuhën shqipe.

Ahmeti lindi më 1920 në fshatin Guvnoselë (Banullë), në një familje muhaxhirësh të ardhur nga Toplica e Sanxhakut të Nishit.[173] Katër klasat e para të shkollës fillore i kreu në gjuhën serbe, në shkollën e fshatit, ku dy herë në javë merrte edhe mësimin fetar nga mulla Azizi.[174] Rrugëtimi i tij arsimor fetar e solli më pas pikërisht në Medresenë e Ferizajt, ku, sipas dëshmisë së tij vetë dhe biografëve të tij, mësoi morfologjinë e gjuhës arabe (sarf) te myderrizi i njohur **Azem ef. Gremja** — i njëjti "Azem Efendia" i përmendur në Kapitullin 8 si

---

[173] "Sherif Ahmeti", Wikipedia (anglisht); Ramadan Shkodra, "H. Sherif Ahmeti (1920–1997), një jetë në shërbim të fjalës së shkruar islame", 2009.

[174] Ramadan Shkodra, po aty — citim i vetë Ahmetit nga intervista "Qëndruam të fortë kundër stuhisë ateiste-komuniste", Dituria Islame, nr. 36, prill 1992, f. 11.

mësues i hershëm i rrethit të Ferizajt.[175] Dy burime shtesë, të gjetura në një instalim të mëvonshëm të këtij hulumtimi, e konfirmojnë dhe e plotësojnë këtë detaj biografik: sipas revistës "Dituria Islame" (nr. 400), Ahmeti mësoi te Azem Gremja edhe te hafëz Abdullah Efendiu, të dy në Medresenë e Ferizajt, ndërsa një artikull tjetër i së njëjtës revistë (nr. 66) e vendos mësimin e sintaksës (avamil) te i njëjti hfz. Abdullah Efendi në Medresenë e Prizrenit, jo në Ferizaj.[176][177] Kjo mospërputhje e vogël — Ferizaj apo Prizren — nuk e vë në dyshim vetë faktin qendror (marrëdhënia e Ahmetit me Medresenë e Ferizajt dhe me Azem Gremjan), por rikonfirmon modelin e përgjithshëm të këtij libri: burimet dytësore për këtë periudhë shpesh ndryshojnë në hollësi, edhe kur pajtohen mbi thelbin. Në po atë medrese, sipas dëshmive biografike, i riu Ahmeti dëgjoi edhe rregulla morali nga **haxhi Ahmet Pllana**, imami i Xhamisë së Vogël të qytetit (shih Kapitullin 20), për të cilin tradita gojore thoshte se kishte shërbyer më herët si imam në oborrin perandorak të sulltanit në Stamboll.[178]

---

[175] "Lexo edhe ti: Haxhi Sherif ef. Ahameti", lexoedheti.blogspot.com, 2015; Ramadan Shkodra, po aty — mbi mësimin e sarfit nga Azem ef. Gremja në Medresenë e Ferizajt.

[176] "Edukata Islame", nr. 66, https://dituriaislame.com/wp-content/uploads/2022/01/edukata66.pdf — "[Haxhi Sherifi] vazhdoi mësimet në medresenë e Ferizajt, ku mësoi morfologjinë e gjuhës arabe (sarfin) te muderri i njohur Azem ef. Gremja, ndërsa sintaksën (avamil) në medresenë e Prizrenit te hfz. Abdullah Efendi."

[177] "Dituria Islame", nr. 400, https://literaturaislame.com/wp-content/uploads/2025/09/dituria400.pdf — biografi e Sherif Ahmetit (lindur 1920, Gumnasellë/Lipjan): mësimet e para islame nga mulla Azizi, "për të vazhduar pastaj me mësimin e fesë në Medresenë e Ferizajt nga myderriz Azem Gremja, dhe nga hafëz Abdullah Efendiu." Vlen të theksohet se ky burim e vendos edhe hafëz Abdullah Efendiun në Ferizaj, ndërsa burimi tjetër (Edukata Islame 66) e vendos të njëjtin emër në Prizren — mospërputhje e vogël burimesh, e shënuar hapur.

[178] "Lexo edhe ti: Haxhi Sherif ef. Ahameti", po aty — mbi haxhi Ahmed Pllanën dhe traditën gojore për shërbimin e tij si imam në Stamboll.

Pas Medresesë së Ferizajt, Ahmeti vazhdoi studimet në Medresenë e Prizrenit, ku mësoi sintaksën arabe (avam) te hafiz Abdullah Efendiu, dhe më pas, që në moshën katërmbëdhjetë vjeçare (1934), u regjistrua në Medresenë "Piranaz" të Prishtinës — po ajo medrese e mbyllur për arsye politike në 1927 dhe e diskutuar në Kapitullin 3 — ku ndoqi mësimet e myderrizëve Ahmet ef. Mardoku dhe Haxhi Hamdi ef., duke u diplomuar në maj 1944 me diplomën shpirtërore (ixhazetname).[179]

Pas Luftës së Dytë Botërore, Ahmeti u angazhua në hapjen e shkollave shqipe në rrethinën e Lipjanit: mësues në shkollën fillore të Banullës që nga 19 dhjetori 1949, më pas drejtor i shkollës tetëvjeçare në Sllovi deri më 1955.[180] Më 1956 la mësimdhënien laike për t'u bërë imam i xhamisë së Gllogocit në Lipjan, ku u zgjodh edhe kryetar i bashkësisë islame lokale.[181] Që nga 1965 u angazhua si mësimdhënës në Medresenë e Mesme "Alauddin" të Prishtinës — po ajo medrese ku, siç u tha në Kapitullin 19, kishte punuar edhe Hasan ef. Nahi — dhe nga 1970 deri më 1984 shërbeu si drejtor i saj.[182] Më 1985 u zgjodh Myfti i Prishtinës, detyrë të cilën e kreu deri në pension, më 1990; edhe në pension, iu përgjigj thirrjes së Fakultetit të Studimeve Islame të porsahapur për të ligjëruar lëndën e Akaidit.[183]

Veprimtaria publicistike e Ahmetit ishte po aq domethënëse: qysh më 1968 ishte kryeredaktor i revistës fetare "Buletini", paraardhëse e

---

[179] Po aty; dhe sq.freejournal.org, "Sherif Ahmeti" — mbi Medresenë e Prizrenit dhe Medresenë "Piranaz" të Prishtinës, diplomimi në maj 1944.

[180] sq.freejournal.org, "Sherif Ahmeti" — mbi angazhimin pas 1945 në shkollat e Lipjanit.

[181] Po aty — mbi shërbimin si imam në Gllogoc dhe kryetar të bashkësisë islame lokale.

[182] Po aty; Ramadan Shkodra, po aty — mbi angazhimin në Medresenë "Alauddin" (1965) dhe drejtorimin e saj (1970–1984).

[183] Ramadan Shkodra, po aty — mbi zgjedhjen si Myfti i Prishtinës (1985–1990) dhe ligjërimin e Akaidit pas 1992.

"Edukata Islame", detyrë të cilën e mbajti deri më 1983 — duke u konsideruar një nga themeluesit e publicistikës islame shqipe të Kosovës.[184] Kulmi i veprës së tij mbeti, megjithatë, përkthimi i plotë i Kuranit në gjuhën shqipe, botuar më 1988, i pasuar nga ribotime në Tripoli (50.000 kopje), Kajro (30.000 kopje), dhe Medinë (mbi një milion kopje) — një nga përkthimet më të përhapura të Kuranit në gjuhën shqipe deri më sot.[185] Siç u përmend në Kapitullin 19, po në po atë vit, 1988, myderriz Hasan ef. Nahi botoi përkthimin e tij të veçantë të Kuranit — koincidencë që lidh, në një mënyrë prekëse, dy nga figurat më domethënëse të lidhura me Medresenë e Ferizajt përmes veprës së tyre përfundimtare të jetës.

Ahmeti vdiq në Prishtinë më 14 maj 1998, në moshën 78-vjeçare.[186] Trashëgimia e tij — themelues i publicistikës islame shqipe, myderriz i shumë brezave në "Alauddin", dhe përkthyes që Kuranin e solli tek miliona lexues shqipfolës — e bën atë, ndër të gjithë emrat e përmendur në këtë libër, ndoshta figurën me ndikimin më të gjerë kombëtar që ka dalë ndonjëherë nga bankat e Medresesë së Ferizajt. Se ky ndikim filloi pikërisht atje, me mësimet e para të gramatikës arabe nga Azem ef. Gremja dhe të moralit nga haxhi Ahmet Pllana, është një detaj i vogël biografik që meritonte, më në fund, të shkruhej.

---

[184] Ramadan Shkodra, po aty — mbi themelimin e revistës "Buletini" (1968).

[185] "Zani i Naltë – Përkthimi i Kur'anit në gjuhën shqipe", zaninalte.al, janar 2020 — mbi botimin e Kuranit të Ahmetit më 1988 dhe ribotimet në Tripoli, Kajro dhe Medinë.

[186] Ramadan Shkodra, po aty — mbi datën e vdekjes, 14 maj 1998.

KAPITULLI 23. MEDRESETË MOTRA: NJË KRAHASIM RAJONAL

Për ta vendosur Medresenë e Ferizajt në perspektivën e duhur historike, vlen ta krahasojmë shkurtimisht me institucionet motra të rajonit, disa prej të cilave u përmendën tashmë në kapitujt paraardhës.

Medreseja e Madhe e Gjakovës ishte, siç u tha, një nga qendrat më prestigjioze të rajonit — vetë Hasan ef. Nahi u formua atje, dhe familja e tij (i ati, Islam ef. Nahi) ishte pjesë e vetë kuadrit mësimdhënës të institucionit. Medreseja "Piranaz" e Prishtinës, ndonëse e mbyllur përkohësisht më 1927 për arsye krejt politike (shih Kapitullin 3), mbetet institucioni paraardhës i drejtpërdrejtë i sotmes "Alauddin" — themeluar zyrtarisht për vitin shkollor 1962/1963, me vendimin nr. 759/65 të ish-Kryesisë Supreme Islame të Jugosllavisë Socialiste Federale, me qendër në Sarajevë — e vetmja nga medresetë e vjetra kosovare që gëzon sot vazhdimësi institucionale të pandërprerë, madje edhe përmes emrave të njerëzve që i shërbyen, si vetë Hasan ef. Nahi dhe Sherif Ahmeti gjatë dekadave të tyre të mësimdhënies atje.[187] [188]

Krahasimi më i drejtpërdrejtë statistikor mund të bëhet përmes Tabelës IV të studimit të Haki Kasumit (1982), të diskutuar tashmë në Kapitullin 12: 591 shkolla fetare dhe 371 mësues besimi në territorin e Ulema Mexhlisit të Shkupit për vitin 1931, nga të cilat vetëm 24 mejtepe e 20 mualimë i përkisnin rrethit të Ferizajt.[189] Krahasuar me

---

[187] „Medreseja 'Alauddin'", Wikipedia (shqip), qasur korrik 2026.

[188] "Zanafilla e medreseve në trojet shqiptare", dituriaislame.com — mbi themelimin zyrtar të Medresesë "Alauddin" për vitin shkollor 1962/1963, me vendimin nr. 759/65 të Kryesisë Supreme Islame të RSFJ-së.

[189] Haki Kasumi, „Shkollat Fetare Islame në Kosovë ndërmjet dy Luftërave Botërore", Gjurmime Albanologjike, nr. XII, 1982/1983, Tabela IV, f. 158.

këtë shkallë rajonale, rrjeti ferizajas paraqitet modest në shifra absolute, por domethënës në proporcion me madhësinë e vetë qytetit — një qytet i ri, pa traditë shekullore osmane, që brenda pak dekadash arriti të ndërtojë një piramide arsimore-fetare krahasueshme, në përmasa relative, me atë të qendrave më të mëdha e më të vjetra të rajonit.

Në planin gjuhësor, Medreseja e Ferizajt ishte, siç u argumentua në Kapitullin 14, një përjashtim i qartë brenda peizazhit rajonal: ndërsa medresetë e mëdha të Shkupit (Hafëz Azizi, Ataullah Efendia, dhe vetë Medreseja e Madhe e Mbretit Aleksandër I) jepnin mësim në turqisht, dhe medresetë e tjera kosovare ndiqnin zakonisht po atë model gjuhësor turko-arab, Ferizaj ofronte mësimdhënie tërësisht në gjuhën shqipe — një zgjedhje që, siç u argumentua, tërhoqi vetë nxënës nga qendra rajonale drejt periferisë. Kjo e bën Medresenë e Ferizajt një rast të veçantë brenda peizazhit më të gjerë të arsimit fetar islam të shqiptarëve të Kosovës ndërmjet dy luftërave: jo qendra më e madhe, as më e vjetra, po ndoshta ajo më e qëndrueshme në përkushtimin e saj gjuhësor-kombëtar, e mishëruar plotësisht në figurën e myderrizit të saj më të njohur.

Vlen të shtohet edhe një dëshmi konkrete nga vetë institucioni ku Hasan ef. Nahi kaloi dekadën e fundit e gjysmë të karrierës së tij mësimdhënëse: plani mësimor i Medresesë së Mesme "Alaud-din" të Prishtinës për vitet 1962–1969, i konsultuar gjatë hulumtimit për këtë libër. Sipas këtij plani pesëvjeçar, pranimi i nxënësve bëhej mbi bazën e dëftesës së mbarimit të shkollës tetëvjeçare, ndërsa përfundimi i medresesë kushtëzohej me dhjetë provime në lëndët: Kuran, akaid, imamet, histori islame, hadith, tefsir, fikh, gjuhë shqipe (me shkrim e me gojë), arabisht dhe serbokroatisht (me shkrim e me gojë).[190] Shpërndarja e orëve mësimore nëpër pesë klasat tregon qartë evolucionin e kurrikulës krahasuar me medresetë e para-luftës: gjuha

[190] Plan-programi i Medresesë së Mesme "Alaud-din", Prishtinë, për vitet 1962–1969 — dokument arsimor i konsultuar gjatë hulumtimit.

arabe zinte gjashtë orë në javë në çdo klasë, gjuha shqipe tri orë të qëndrueshme gjatë gjithë ciklit, serbokroatishtja po ashtu tri orë, ndërsa lëndët teologjike klasike (Kurani, akaidi, fikhu) përqendroheshin te klasat e para, duke lënë vend, në klasat e larta, për tefsirin, hadithin dhe usuli-fikhun.[191] Krahas tyre, plani përfshinte edhe lëndë krejt moderne për një medrese — pedagogji, retorikë, biologji, madje edhe "përgatitje paraushtarake" — shenjë e qartë e adaptimit të institucionit brenda kuadrit arsimor të Jugosllavisë socialiste.[192] Ky dokument, edhe pse i mëvonshëm me disa dekada nga periudha kryesore e trajtuar në këtë libër, na jep një ide të çmuar për drejtimin në të cilin po evoluonte vetë modeli institucional që Hasan ef. Nahi e kishte njohur, në formën e tij më të hershme e më të thjeshtë, në Medresenë e Ferizajt.

Krahasimi me Medresenë e Tiranës (1924), diskutuar në Kapitullin 2, na jep një perspektivë tjetër, komplementare: aty ku Tirana ndërtoi një model institucional të plotë, të mbrojtur nga vetë shteti shqiptar, brenda kufijve të tij, Ferizaj arriti diçka po aq domethënëse, veç në kushte krejt të kundërta — mësimdhënie e vazhdueshme në gjuhën shqipe brenda një shteti që e trajtonte atë gjuhë si kërcënim politik. Këto dy modele — institucional e i mbrojtur në njërën anë, i brishtë e rezistues në tjetrën — plotësojnë njëri-tjetrin dhe tregojnë gjerësinë e vërtetë të lëvizjes për arsim fetar shqip të shekullit XX, e cila nuk u zhvillua vetëm brenda kufijve të shtetit shqiptar, po edhe përtej tyre, ndonjëherë me kosto shumë më të larta personale për ata që e ndërmorën.

Vlen, së fundi, të shtohet edhe një krahasim me traditën boshnjake, e lidhur me Medresenë e Ferizajt përmes vetë udhëtimit të Hasan ef. Nahit në Kajro (Kapitulli 13), ku ai njohu klerikë boshnjakë si Mehmed

---

[191] Po aty — shpërndarja e orëve mësimore sipas klasave.

[192] Po aty — lëndët shtesë: pedagogji, retorikë, biologji, përgatitje paraushtarake, higjenë.

Handžiq, Besim Korkut dhe Kasim Dobraça. Medreseja "Gazi Husrev-beu" e Sarajevës, themeluar që në shekullin XVI, mbetet deri sot institucioni më prestigjioz i arsimit fetar islam në Ballkanin Perëndimor, dhe pikërisht referimi ndaj saj — sipas dëshmisë së Halimit — u përdor si arsyetim zyrtar për mbylljen e Medresesë "Mehmet Pasha" të Prizrenit në 1948 (shih Kapitullin 19): autoritetet e reja komuniste deklaruan se, përderisa Sarajeva kishte tashmë medresenë e vet qendrore, rajoni i Kosovës "nuk kishte nevojë" për një tjetër.[193] Ky argument, i papranueshëm në themel — sepse anashkalonte plotësisht distancën gjeografike dhe gjuhësore ndërmjet Bosnjes dhe Kosovës — ilustron edhe një herë modelin e njëjtë qendërzues që kishim parë tashmë në planin e Ulema Mexhlisit të 1939-ës (Kapitulli 3): përqendrimi i arsimit fetar në një qendër të vetme rajonale, në kurriz të institucioneve periferike si ato të Ferizajt e Prizrenit. Në një zhvillim të mëvonshëm, jashtë kornizës kohore kryesore të këtij libri, u hap edhe Medreseja "Isa Beu" e Kondovës, në rrethinat e Shkupit, në vitet '80 — shenjë se vetë nevoja për arsim fetar islam shqip në rajon nuk u shua kurrë, sado që institucionet konkrete që e përmbushnin atë ndryshuan me kohën.[194]

[193] Memet Halimi, „Medreseja e Ferizajt fliste shqip…", Bujku, 15 korrik 1996, f. 6 — mbi arsyetimin zyrtar të mbylljes së Medresesë"Mehmet Pasha" të Prizrenit me referim ndaj Sarajevës.

[194] Material biografik i konsultuar mbi Sherif Ahmetin, që përmend Medresenë "Gazi Husrev-beu" të Sarajevës dhe Medresenë "Isa Beu" të Kondovës si pjesë e peizazhit rajonal të arsimit fetar islam të shekullit XX.

KAPITULLI 24. NGA MEDRESEJA TE HARRESA: HAPËSIRA URBANE SOT, KUJTESA KOLEKTIVE

Çdo qytet ka nyjet e veta të harresës — vende ku dikur ka qëndruar diçka domethënëse, dhe që sot janë thjesht pjesë e peizazhit urban të përditshëm, pa asnjë shenjë që të tregojë se çfarë ka qenë atje më parë. Vendi ku ka qëndruar Medreseja e Ferizajt është një nga këto nyje. Siç u përmend disa herë në këtë libër, sot atje gjenden ndërtesa banimi dhe objekte afarizmi, dhe asnjë pllakë përkujtimore, rrugë, apo shënjues tjetër publik nuk e identifikon vendndodhjen e saj.[195]

Kjo situatë kontraston fort me trajtimin që i bëhet kujtesës së medreseve motra në qytetet e tjera të Kosovës. Medreseja "Alauddin" e Prishtinës vazhdon të ekzistojë si institucion i gjallë, me histori të dokumentuar e të promovuar publikisht. Medreseja e Madhe e Gjakovës mbetet pjesë e identitetit arsimor-fetar të qytetit të saj. Ferizaj, në krahasim, nuk ka asnjë institucion trashëgimtar që ta mbajë gjallë emrin e Medresesë së tij — asnjë shkollë, asnjë rrugë, asnjë muze i vogël — edhe pse tani e dimë, siç u tregua në Pjesën V, se vetë ndërtesa pati një jetë të dytë të gjatë e domethënëse si strehimore emigrantësh, para se të shkatërrohej përfundimisht më 1999. E vetmja "ndërtesë" ku ekziston sot kujtesa e saj është krejtësisht jofizike: një video YouTube, një artikull gazete i vitit 1996 i harruar nëpër arkiva shtëpiake, disa faqe të shpërndara nëpër studime akademike që e trajtojnë Ferizajn vetëm kalimthi, brenda një teme më të gjerë.[196]

---

[195] Vëzhgim i drejtpërdrejtë i vetë autorit dhe tradita gojore e qytetit të Ferizajt, e mbledhur gjatë hulumtimit përgatitor për këtë libër; deri më sot nuk ekziston asnjë pllakë përkujtimore, rrugë, apo shënjues tjetër publik që ta identifikojë vendndodhjen e Medresesë.

[196] „Medreseja e Ferizajt fliste shqip (1903–1999)", video, YouTube, 2022; Memet Halimi, Bujku, 1996; dhe studimet akademike të cituara gjatë gjithë këtij libri.

Kjo monografi vetë është, në një kuptim të drejtpërdrejtë, një përpjekje për ta kthyer këtë kujtesë jofizike në diçka më të qëndrueshme: një tekst i shkruar, me citime të verifikueshme, që dikush tjetër mund ta rimarrë, ta kundërshtojë, ta korrigjojë, ose ta zgjerojë. Kjo është, në fund të fundit, çfarë e bën historiografinë e ndryshme nga legjenda: jo pretendimi për të qenë e përsosur apo e plotë, po gatishmëria për t'u vënë në provë nga dëshmi të reja.

Krahasimi me qytete të tjera evropiane që kanë përjetuar shkatërrim të ngjashëm institucional është këtu udhërrëfyes. Qytete si Drezdeni apo Varshava, të shkatërruara pothuajse tërësisht gjatë Luftës së Dytë Botërore, zgjodhën të rindërtojnë me kujdes skrupuloz ndërtesat historike simbolike, pikërisht si akt kundërshtimi ndaj vetë harresës që shkatërrimi kërkonte të imponojë. Ferizaj, në krahasim, nuk ka pasur — për arsye krejt të kuptueshme burimesh, prioritetesh dhe historie politike të ndryshme — mundësinë apo vullnetin institucional për ta bërë të njëjtën gjë me Medresenë e vet. Kjo nuk është kritikë ndaj qytetit apo institucioneve të tij aktuale; është, thjesht, vërejtje mbi mënyrën si kujtesa institucionale kërkon burime dhe vendimmarrje të qëllimshme për të mbijetuar, dhe si mungesa e këtyre nuk është neutrale, po rezulton, në mënyrë të pashmangshme, në harresë graduale.

Në të njëjtën kohë, do të ishte e pandershme të mos njihej se kjo monografi vetë mbetet, në disa pika, e varur nga burime dytësore dhe nga fragmente të mbledhura nga këndvështrime të ndryshme — akademikë (Kasumi, Lutfiu), gazetarë (Halimi), studiues biografikë (Pirraku), dhe monografi shkollore lokale (Hyseni-Goga & Hasani, Hetemi & Mustafi). Asnjë prej këtyre burimeve nuk u shkrua me qëllimin e vetëm për të dokumentuar Medresenë e Ferizajt si subjekt kryesor — të gjitha e trajtojnë atë si element brenda një historie më të gjerë. Puna e këtij libri ka qenë pikërisht të mbledhë këto fragmente të shpërndara dhe t'i vendosë në një vend të vetëm, duke i lënë hapësirën e duhur pasigurisë aty ku ajo ekziston me të vërtetë, pa e lejuar atë pasiguri të mbulojë atë çka dihet me siguri të konsiderueshme.

KAPITULLI 25. PËRFUNDIME: ÇFARË NA MËSON RASTI I FERIZAJT PËR HISTORIOGRAFINË E ARSIMIT SHQIPTARO-ISLAM

Para se t'i vijmë këtyre mësimeve specifike, vlen të ndalemi një moment mbi një pyetje më të gjerë, që përshkon në heshtje gjithë faqet e këtij libri: pse gjuha e mësimdhënies ishte, në fund të fundit, çështja qendrore e gjithë kësaj historie? Përgjigja, siç e kemi parë hap pas hapi, nuk është thjesht sentimentale apo simbolike. Në një shoqëri ku shteti — qoftë ai osman i vonshëm, qoftë ai jugosllav — e kontrollonte drejtpërdrejt arsimin laik, dhe ku vetë gjuha shqipe ishte, për dekada të tëra, e ndaluar zyrtarisht si gjuhë shkollore, hapësira fetare-arsimore ngeli, thuajse rastësisht, e vetmja hapësirë institucionale ku kjo ndalesë mund të anashkalohej pjesërisht — sepse feja, ndryshe nga shteti laik, gëzonte një farë autonomie lokale të trashëguar, financuar nga vakëfi, jo nga buxheti qendror. Kjo autonomi e bëri mejtepin dhe medresenë, në mënyrë krejt të paqëllimtë nga vetë themeluesit e tyre osmanë, hapësirën ku identiteti gjuhësor shqiptar mund të mbijetonte brenda kuadrit formal arsimor, edhe kur çdo hapësirë tjetër ia ndalonte këtë.

Ky mekanizëm shpjegon pse Medreseja e Ferizajt, institucion krejt periferik në shkallën e vet, mori përsipër, në duart e një myderrizi të vetëm, peshën simbolike të gjithë kësaj beteje gjuhësore-kombëtare. Nuk ishte medreseja më e madhe, as më e vjetra, as më e pasura e rajonit — ishte, thjesht, ajo që zgjodhi, në kushtet konkrete të fundviteve '30, të vazhdojë mësimdhënien në gjuhën shqipe, kur alternativa më e lehtë do të kishte qenë thjesht të pranonte turqishten apo serbokroatishten si gjuhë instruksioni, siç bënin shumica e institucioneve të tjera fetare të kohës. Ky vendim i vetëm — që sot na duket, retrospektivisht, "i natyrshëm" apo "i pashmangshëm" — ishte në fakt, brenda kontekstit të vet historik, një akt i qëllimshëm, i

rrezikshëm dhe personal, i marrë nga një njeri i vetëm brenda kufijve modestë të detyrës së tij.

Rasti i Medresesë së Ferizajt, edhe pse i vogël në shkallë krahasuar me institucionet e mëdha të Gjakovës, Prizrenit apo Shkupit, ofron disa mësime historiografike që tejkalojnë kufijtë e vetë qytetit.

Së pari, tregon se madhësia e një institucioni nuk përcakton domosdoshmërisht rëndësinë e tij historike. Medreseja e Ferizajt nuk ishte kurrë ndër medresetë më të mëdha apo më prestigjioze të rajonit — as në numër nxënësish, as në kohëzgjatje, as në ndikim institucional të drejtpërdrejtë. Rëndësia e saj vjen nga një zgjedhje e vetme, por domethënëse: vendimi për të mësuar në gjuhën shqipe në një kohë dhe në një vend ku kjo nuk ishte as e detyrueshme, as e lehtë. Kjo zgjedhje e transformoi një medrese periferike në një pikë tërheqjeje edhe për nxënës nga qendra rajonale e Shkupit — një përmbysje e vogël, por domethënëse, e logjikës së zakonshme qendër-periferi.

Së dyti, rasti tregon sa e brishtë është kujtesa institucionale kur mungon një trashëgimtar i drejtpërdrejtë. Medreseja "Alauddin" e Prishtinës mbijetoi si institucion, prandaj historia e saj u ruajt, u kodifikua, u bë pjesë e identitetit të vetë institucionit të sotëm. Medreseja e Ferizajt nuk pati këtë fat: u mbyll më 1945 si shkollë, u shkatërrua fizikisht më 1999, dhe nuk la asnjë pasardhës institucional që të kishte interes të drejtpërdrejtë ta dokumentonte historinë e saj. Rezultati është pikërisht fragmentimi që ky libër ka përpjekur ta kapërcejë.

Së treti, dhe ndoshta më domethënësi, rasti i Ferizajt ilustron një model biografik që përsëritet — jo vetëm te vetë institucioni, po edhe te njeriu që e simbolizon: fillime joformale që paraprijnë formalizimin zyrtar (Medreseja para 1938, karriera e Nahit në Prishtinë para 1958), periudha errësire që korrespondojnë me ndryshime të mëdha politike, dhe humbje fizike që nuk korrespondon domosdoshmërisht me humbjen e kujtesës — ndërtesa u zhduk, por historia mbeti, e shpërndarë, e gatshme për t'u rimbledhur.

Së katërti, hulumtimi për këtë libër tregoi diçka të vlefshme edhe në planin metodologjik: burime krejt të ndryshme nga njëra-tjetra — një studim akademik i 1982-shit, një artikull gazete i 1996-ës, një monografi shkollore e 2021-shit, një raport ndërkombëtar mbi shkatërrimin e trashëgimisë kulturore i 2000-shit, dhe një monografi lokale mbi xhamitë e qytetit — kur vendosen krah njëri-tjetrit, rindërtojnë një histori dukshëm më të plotë se sa secili prej tyre veç e veç. Asnjë prej këtyre burimeve nuk do të kishte mjaftuar vetë; bashkërisht, ato ndërtojnë një portret të besueshëm e të pasur, edhe pse ende jo të plotë deri në hollësinë e fundit.

Së pesti, dhe në mënyrë ndoshta më prekëse, historia e Medresesë së Ferizajt është edhe histori qëndrueshmërie demografike. Siç u tregua në Kapitullin 6, qyteti ku funksiononte ky institucion përjetoi, në 1912, një nga shfarosjet demografike më drastike të historisë kosovare — vetëm tre banorë myslimanë mbi moshën pesëmbëdhjetë vjeç mbetën gjallë, sipas dëshmisë së kryepeshkopit Lazër Mjeda. Që brenda më pak se tri dekadash nga ai katastrofë, i njëjti qytet të kishte ndërtuar një rrjet prej njëzet e katër mejtepesh, një myftini, një gjykatë sheriati, dhe një medrese që tërhiqte nxënës nga vetë qendra rajonale e Shkupit, tregon një kapacitet rimëkëmbjeje shoqërore që vetë shifrat institucionale, të marra të izoluara nga ky kontekst, nuk do ta zbulonin kurrë. Historia e Medresesë së Ferizajt nuk është, pra, thjesht histori arsimore: është edhe histori mbijetese.

Së gjashti, lidhja e papritur mes dy prej figurave më domethënëse të lidhura me këtë institucion — myderrizi i tij, Hasan ef. Nahi, dhe nxënësi i tij më i njohur, Haxhi Sherif ef. Ahmeti (Kapitulli 22) — që të dy botuan, në po të njëjtin vit 1988, përkthimin e tyre të Kuranit në gjuhën shqipe, është një kujtim se institucionet e vogla e periferike ndonjëherë lënë gjurmë të thella e të gjata në kohë, edhe kur vetë institucioni ka reshtur së ekzistuari prej dekadash. Fara e mbjellë në bankat modeste të Medresesë së Ferizajt të viteve ’30 vazhdoi të mbante fryte gjysmë shekulli më vonë, në formën e dy përkthimeve që sollën tekstin e shenjtë islam tek miliona lexues shqipfolës.

Ky libër nuk e mbyll historinë e Medresesë së Ferizajt — e lë atë të hapur, siç duhet të jetë çdo histori e ndershme, për korrigjime dhe zgjerime të mëtejshme. Nëse dikush ndonjëherë do të gjejë dokumentin themelues të fundshekullit XIX/fillimshekullit XX, apo do të konsultojë drejtpërdrejt arkivat e Shkupit për periudhën 1890–1938, apo do të lexojë faqe për faqe veprat fizike të Hetemit-Mustafit dhe Hashanit të cituara këtu, historia e treguar në këto faqe do të pasurohet edhe më tej. Ky është, në fund të fundit, kuptimi i vërtetë i një monografie historike serioze: jo fjala e fundit mbi një temë, po themeli i qëndrueshëm mbi të cilin mund të ndërtohet çdo hulumtim i mëvonshëm.

FALENDERIME

Ky libër nuk do të kishte qenë i mundur pa punën paraprake, të vyer e shpesh të pavlerësuar, të hulumtuesve, gazetarëve dhe institucioneve, veprat e të cilëve qëndrojnë në themel të çdo faqeje të këtij vëllimi: profesor Muhamed Pirrakut, për studimin e tij të hollësishëm biografik mbi Hasan ef. Nahin; profesor dr. Memet Halimit, autorit të artikullit origjinal të vitit 1996 që i dha titullin gjithë kësaj tradite kujtese publike; historianëve Haki Kasumi dhe Skender Lutfiu, për punimet e tyre akademike mbi arsimin fetar kosovar ndërmjet dy luftërave; Rrahim Hetemit dhe Januz Mustafit, për dokumentimin e paçmuar lokal të xhamive dhe institucioneve fetare të Ferizajt; dhe autorëve të monografisë shkollore "Rrugëtimi 80-vjeçar i SHFMU 'Tefik Çanga'", për ruajtjen e biografive të mësuesve që lidhin Medresenë me shkollën laike të qytetit. Falënderoj gjithashtu bashkësinë e gjerë të hulumtuesve dhe bloguesve amatorë e profesionistë, si mbajtësit e blogut *Orientalizmi Shqiptar*, që kanë ruajtur e vënë në qarkullim publik dokumente e artikuj që përndryshe do të kishin mbetur të pagjetshëm.

Falënderim i veçantë i takon familjes dhe bashkësisë së Ferizajt, mbajtëse e traditës gojore që, edhe pasi ndërtesa fizike u fshi nga harta e qytetit, e ka mbajtur gjallë kujtesën e këtij institucioni deri në ditët e sotme — pikërisht ajo kujtesë gojore ishte pika e nisjes së gjithë këtij hulumtimi.

RRETH AUTORIT

Gentian Jetishi është hulumtues dhe autor nga Ferizaji, i angazhuar prej vitesh në dokumentimin e trashëgimisë arsimore dhe fetare-kulturore të qytetit të tij. Punimi i tij paraprak, "Atlas Kulturor Islami në Ferizaj", i publikuar në platformën akademike Academia.edu, shërbeu si pikënisje për hulumtimin e zgjeruar që solli këtë monografi. Kjo është përpjekja e tij e parë për të sjellë, në formë librore të plotë dhe të dokumentuar akademikisht, historinë e një prej institucioneve më domethënëse, por më pak të njohura, të arsimit shqiptaro-islam të shekullit XX.

RRETH AKADEMIA 23

Akademia 23 është një shtëpi botuese e specializuar në punime akademike dhe monografi historike-kulturore mbi trashëgiminë shqiptare, me theks të veçantë në historinë institucionale, arsimore dhe fetare-kulturore të komuniteteve shqiptare në Ballkan. Nëpërmjet botimeve të saj, Akademia 23 synon të nxjerrë në dritë institucione, figura dhe ngjarje historike që kanë mbetur jashtë vëmendjes së historiografisë kryesore, duke i vënë ato në dispozicion të lexuesve dhe hulumtuesve të ardhshëm në formë të dokumentuar dhe të qëndrueshme.

EPILOG

Kur nisa këtë hulumtim, prisja të gjeja një institucion të vogël, lehtësisht të përmbledhshëm brenda disa faqeve: një medrese periferike, e hapur diku në fillim të shekullit XX, e mbyllur nga lufta, e harruar përgjithmonë. Ajo çka gjeta ishte diçka shumë më e pasur e më komplekse: një institucion që lidhet, përmes fijeve të holla biografike, me Tubimet e Firzovikut të 1908-ës, me masakrën e 1912-ës, me Universitetin Al-Azhar të Kajros, me mbylljen komuniste të Medresesë së Prizrenit, me lindjen e publicistikës islame shqipe të Kosovës, dhe përfundimisht, në mënyrë të papritur, me dy nga përkthimet më të njohura të Kuranit në gjuhën shqipe.

Kjo monografi mbetet, siç e kam thënë disa herë gjatë këtyre faqeve, e hapur për korrigjim e zgjerim. Nëse ndonjë lexues zotëron dokumente, fotografi, apo kujtime familjare shtesë mbi Medresenë e Ferizajt — qofshin ato edhe fragmente të vogla, të pasigurta, apo thjesht emra që dikur i keni dëgjuar nga gjyshërit — ftoj që të kontaktohen përmes Akademia 23, në mënyrë që një botim i dytë, i zgjeruar, i këtij libri të jetë edhe më i plotë se ky i pari. Historia e një qyteti nuk shkruhet nga një njeri i vetëm; shkruhet nga bashkësia që e ka jetuar atë, brez pas brezi, kujtim pas kujtimi.

SHTOJCA

A. Kronologji e hollësishme

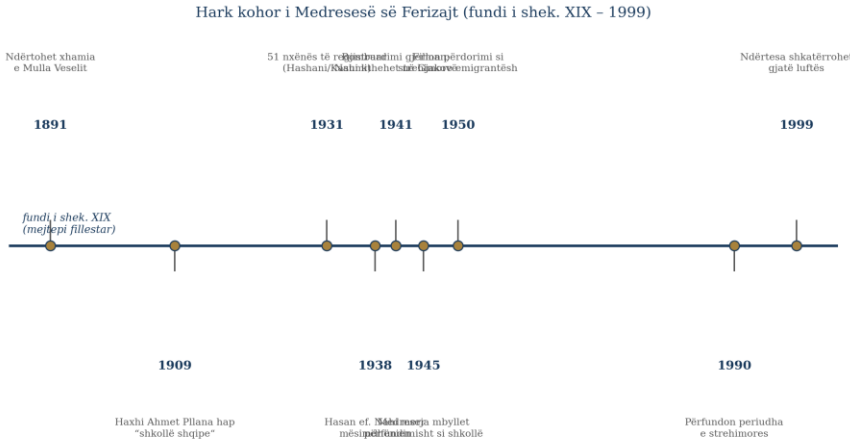

Hark kohor i Medresesë së Ferizajt (fundi i shek. XIX–1999).

1440 — Ndërtohet Medreseja e Is'hak Beut ("Is'hakaja e Shkupit"), një nga medresetë më të hershme dhe më të njohura të gjithë Ballkanit.

1444–1455 — Ndërtohet medreseja e Gazi Ali Begut në Vushtrri, medrese që besohet të jetë më e vjetra në Kosovë.

1707 — Familja e Kurtpashajve (Kryezinjve) ngre, me financim të Murad Beut, Medresenë e Madhe të Gjakovës — institucioni ku, dy shekuj më vonë, do të formohej Hasan ef. Nahi.

1874 — Hapet linja hekurudhore Selanik–Shkup–Mitrovicë, që e shndërron Ferizajn nga vendbanim modest në pikë tregtare e komunikimi rajonale.

1877 — Krijohet Vilajeti i Kosovës, njësi administrative osmane brenda së cilës do të zhvillohet qyteti i Ferizajt.

1891 — Ndërtohet Xhamia e Mulla Veselit, xhamia kryesore e qytetit, rreth së cilës do të organizohet edhe hapësira e parë e mësimit fetar lokal.

Qershor–korrik 1908 — Tubimet e Firzovikut: deri në 30.000 shqiptarë mblidhen në Ferizaj, duke kërkuar rikthimin e Kushtetutës Osmane të 1876-ës; ngjarja kontribuon në Revolucionin e Xhonturqve.

24 korrik 1908 — Shpallja e Meshrutietit (Kushtetutës së dytë osmane); gjuha shqipe fiton për herë të parë hapësirë të kufizuar ligjore në arsim.

Rreth 1891 (pas ndërtimit të xhamisë së Mulla Veselit) — Dritarja më e arsyeshme kronologjike për origjinën e mejtepit fillestar të Ferizajt, sipas modelit të zakonshëm osman të zgjerimit xhami-mejtep.

1903 (vetëm traditë popullore-mediatike, pa mbështetje arkivore apo akademike; shih Kapitullin 9) — Data e qarkulluar publikisht si "themelim" i Medresesë; libri e ruan vetëm si referencë margjinale.

1909 — Haxhi Ahmet Pllana, pas Revolucionit Xhonturk, hap një "shkollë shqipe" në Ferizaj: ankorimi më konkret dhe më i besueshëm i formalizimit të arsimit fetar-kombëtar shqip në qytet.

Tetor 1912 — Ushtria serbe pushton Ferizajn; sipas dëshmisë së kryepeshkopit Lazër Mjeda, mbeten gjallë vetëm tre banorë myslimanë mbi 15 vjeç.

1912 — Shpallja e Pavarësisë së Shqipërisë; Kosova mbetet jashtë kufijve të shtetit të ri, nën administrim serb e më vonë jugosllav.

1913–1914 — Komisioni Ndërkombëtar i Fondacionit Carnegie heton krimet e Luftërave Ballkanike dhe konfirmon shkallën e gjerë të dhunës ndaj popullsisë shqiptare.

1914 — Pushteti i ri i vendos qytetit emrin zyrtar "Uroshevac"; emri nuk pranohet kurrë nga vetë banorët shqiptarë.

1918 — Ripushtimi i Ferizajt nga forcat serbe në vjeshtë; fillon administrimi i Mbretërisë Serbo-Kroato-Sllovene, me Marko Despotoviqin si nënprefekt të përkohshëm.

1919 — Fillon shpronësimi sistematik i tokave të vakëfeve islame në Kosovë, nën petkun e "reformës agrare".

1920 — Formohet Myftinia e Nerodimes-Ferizajt, drejtuar nga myftiu Bajram Ademi; zhvillohen zgjedhjet e para parlamentare në rrethin e Ferizajt.

1924 — Hapet Medreseja e Tiranës, nën drejtimin e Qamil Balës, si model institucional i plotë i arsimit fetar shqip brenda shtetit shqiptar.

1924 — Qeveria jugosllave e shpërbën Xhemijetin dhe e burgos kryetarin e tij, Ferat Dragën.

1927 — Mbyllet Medreseja "Piranaz" e Prishtinës për arsye politike; rihapet shpejt me seli në Podujevë.

1929 — Një qeveritar serb i rrethit të Llapit propozon me shkrim mbylljen e Medresesë "Piranaz", duke deklaruar hapur rrezikun politik-kombëtar që përfaqësonte arsimi fetar shqip.

1930 (rreth) — Hasan ef. Nahi niset për Kajro të Egjiptit, për studime të larta në Universitetin Al-Azhar.

1931 — Sipas studimit të Haki Kasumit, deri në këtë vit funksiononin tetë medrese në territorin e Kosovës.

1931/32 — Viti shkollor për të cilin një burim e lidh shifrën e 51 nxënësve me Medresenë e Ferizajt (çështje ende e hapur kronologjike, shih Hyrjen dhe Kapitullin 9).

1933 — Formohet gjykata e sheriatit e rrethit të Ferizajt, me Hajdar Ludviun si gjykatës.

1937 — Themelohet shoqëria "Sharri" në Ferizaj, e vetmja shoqëri kulturore me pjesëmarrje shqiptare të kohës; themelohet edhe Organizata e Rinisë "Drita".

1938 (sipas Pirrakut dhe Halimit) — Hasan ef. Nahi merr mësimdhënien në Medresenë e Ferizajt, duke udhëtuar katër ditë në javë nga Shkupi.

1938/39 — Raporti zyrtar i Ulema Mexhlisit të Shkupit regjistron "Medresenë Ferizajit" si aktive, krahas 24 sibjan mejtepeve të rrethit, me 20 mualimë dhe 1.112 fëmijë myslimanë të regjistruar.

1939 — Ulema Mexhlisi i Shkupit propozon një plan reformash që do ta kishte reduktuar rrjetin kosovar në vetëm dy medrese qendrore (Prishtinë dhe Prizren); plani mbetet i parealizuar deri në 1941.

Prill 1941 — Shpërbërja e Mbretërisë Jugosllave; gjatë bombardimit gjerman-nazist të qytetit, dëmtohet edhe ndërtesa e Medresesë (e stacionuar me ushtarë jugosllavë); Hasan ef. Nahi kthehet në Gjakovë.

Shtator 1941 — Hapet Shkolla Fillore "Ismail Qemali", shkolla e parë laike shqipe e Ferizajt, me vendim të ministrit Ernest Koliqi.

1941–1945 — Ndërtesa e Medresesë rindërtohet dhe vazhdon të funksionojë, tani pa Nahin, nën mësues lokalë.

1943 — Nahi emërohet myderriz, e më vonë drejtor, i Medresesë "Mehmet Pasha" në Prizren, dhe Kryemyfti i Rrafshit të Dukagjinit.

1945 — Medreseja e Ferizajt mbyllet përfundimisht si institucion arsimor.

1948 — Mbyllet Medreseja "Mehmet Pasha" e Prizrenit, me arsyetim zyrtar administrativ, por, sipas dëshmive, në thelb për shkak të përdorimit të gjuhës shqipe në mësimdhënie.

1948–1958 (rreth) — Nahi shërben si imam në Gjakovë, jashtë sistemit arsimor zyrtar, nën vëzhgimin e organeve të sigurisë shtetërore.

1950–1990 (rreth) — Ndërtesa e ish-Medresesë së Ferizajt shërben si strehimore për emigrantë shqiptarë që ikin nga Shqipëria komuniste.

1952 — Formohet Këshilli i Bashkësisë Islame në Ferizaj (kryetar, sekretar, arkëtar, 11 anëtarë), duke zëvendësuar sistemin e myftinisë.

1954/1958 — Nahi angazhohet, fillimisht joformalisht e më pas formalisht, si ligjërues në Medresenë e Ulët/Re të Prishtinës.

1962–1969 — Periudha për të cilën ekziston plani mësimor i konsultuar i Medresesë së Mesme "Alaud-din" të Prishtinës, ku Nahi ishte pjesë e kuadrit mësimdhënës.

1978 — Nahi del në pension pas njëzet vjetësh mësimdhënieje në Prishtinë.

5 shkurt 1991 — Vdes Hasan ef. Nahi, në moshën 86-vjeçare.

15 korrik 1996 — Botohet në gazetën *Bujku* artikulli i profesor dr. Memet Halimit, "Medreseja e Ferizajt fliste shqip", burimi kryesor gazetaresk i traditës që mban gjallë kujtesën e institucionit deri sot.

Tetor 1999 — Ndërtesa e ish-Medresesë shkatërrohet gjatë luftës; burimet ndryshojnë mbi shkakun e saktë (sipas burimit lokal; djegie e qëllimshme dhe rrafshim me buldozer nga forcat serbe, sipas raportit të Riedlmayer dhe Herscherit).

2000 — Botohet raporti i András Riedlmayerit "Libraries and Archives in Kosovo: A Postwar Report", që dokumenton shkatërrimin e "Atik Medresesë" në Uroševac/Ferizaj.

2021 — Botohet monografia "Rrugëtimi 80-vjeçar i SHFMU 'Tefik Çanga' në Ferizaj", që dokumenton vazhdimësinë njerëzore ndërmjet Medresesë dhe shkollës laike shqipe të qytetit.

2026 — Përgatitet dhe botohet kjo monografi.

B. Fjalorth i termave

Akaid — Dega e teologjisë islame që trajton bazat e besimit (dogmatika).

Alim (shumës: ulema) — Dijetar fetar islam i kualifikuar; term nderues i përdorur për klerikë me autoritet e njohje të gjerë, si Hasan ef. Nahi.

Fikh — Jurisprudenca islame; degë kryesore e kurrikulës së çdo medreseje.

Hadith — Traditat dhe thëniet e transmetuara të Profetit Muhamed, lëndë kryesore e studimit teologjik të niveleve të larta.

Hafëz — Titull nderues për personin që ka mësuar përmendësh tërë Kuranin.

Ixhazetname — Diploma shpirtërore e dhënë pas përfundimit të suksesshëm të studimeve në medrese; e mori edhe Sherif Ahmeti në maj 1944.

Imaret — Kuzhinë bamirëse e financuar nga vakëfi, ku ushqeheshin nxënësit (talebe) e medresesë.

Konvikt — Objekt banimi pranë medresesë ku strehoheshin nxënësit gjatë periudhës së studimeve.

Talebe — Emërtimi osman për nxënësit e medresesë.

Ibtidaije — Shkallë arsimore fetare mesatare, e karakterit të ngjashëm me shkollën fillore laike, mbi mejtepin dhe nën ruzhdijen, sipas sistemit osman para reformës së 1915-ës.

Imamet — Lënda mbi doktrinën e udhëheqjes fetare (imametit) brenda teologjisë islame.

Kadi — Gjykatës i sheriatit, autoriteti gjyqësor fetar i një rrethi apo qyteti.

Mejtep — Shkolla fillore fetare islame, zakonisht pranë xhamisë, ku fëmijët mësonin lexim-shkrim elementar dhe bazat e fesë; niveli më i ulët i sistemit arsimor fetar osman.

Medrese — Institucion i arsimit të mesëm/të lartë fetar islam, që përgatiste klerikë (myderrizë, imamë, hoxhallarë) të kualifikuar; niveli më i lartë i sistemit arsimor fetar tradicional.

Mualim — Mësues i mejtepit, zakonisht me formim më modest se myderrizi i medresesë.

Myderriz — Titull për mësuesin e diplomuar e të kualifikuar të medresesë; ekuivalenti afërsisht i "profesorit" të arsimit fetar të lartë.

Myfti — Autoriteti kryesor fetar i një rrethi apo qarku, përgjegjës për çështje doktrinore e administrative brenda Bashkësisë Islame.

Ruzhdije — Shkallë e mesme arsimore fetare, zakonisht me kohëzgjatje rreth tre vjet, mbi ibtidaijen e nën medresenë, sipas sistemit osman para reformës së 1915-ës.

Sejar Vaiz — "Predikues shëtitës", titull zyrtar për inspektorin fetar që udhëtonte nëpër bashkësi të ndryshme brenda një rajoni, siç ishte roli i Nahit përpara ardhjes në Ferizaj.

Sheriat — Ligji fetar islam; gjykata e sheriatit ishte autoriteti gjyqësor fetar zyrtar brenda administratës osmane e më vonë jugosllave.

Sibjan mejtep — Emërtimi i ri i mejtepeve fillore pas reformës osmane të vitit 1915, që i bashkoi ibtidaijet e ruzhdijet e vjetra në një kategori të vetme.

Tefsir — Interpretimi shkencor i Kuranit; lëndë e niveleve të larta të medresesë.

Ulema Mexhlisi — Këshilli i lartë fetar islam me qendër në Shkup, autoriteti mbikëqyrës administrativ i medreseve e mejtepeve në Kosovë e Maqedoninë Perëndimore gjatë periudhës ndërmjet dy luftërave.

Vakëf — Pasuri e dhuruar përgjithmonë për qëllime fetare-bamirëse (xhami, shkolla, biblioteka), themeli tradicional ekonomik i shumicës së institucioneve fetare-arsimore islame.

C. Bibliografia

Hetemi, Rrahim, dhe Januz Mustafi. *Historiku i Xhamive të Ferizajt me rrethinë (imamët dhe roli i tyre)*. Ferizaj: DinoGraf, 1434/2013.

Retkoceri, Qemal, dhe Ruzhdi Marevci. *Shkollat në Komunën e Ferizajt (Monografi)*. Ferizaj: Intergraf, 2007.

Hyseni (Goga), Ibrahim. *Ferizaj 1873–1944*. Botim privat, 2014.

"Dituria Islame", nr. 207, 218, 400. Bashkësia Islame e Kosovës. https://literaturaislame.com.

"Edukata Islame", nr. 66, 74. https://dituriaislame.com.

Islamgjakova.net, artikulli nr. 2456. https://www.islamgjakova.net/artikulli.php?id=2456.

Revista "Paqja", nr. 20–21. Arkivuar në archive.org, https://archive.org/details/RevistaPaqjaNr020dhe021.

Studim mbi shoqatat kulturore shqiptare (pjesa e parë). Yumpu, https://www.yumpu.com/xx/document/read/4652197/i-pjesa-e-pare-shoqata-kulturore.

Hyseni-Goga, Ibrahim, dhe Basri Hasani. *Rrugëtimi 80-vjeçar i SHFMU "Tefik Çanga" në Ferizaj (1941–2021)*. Ferizaj: Intergrafik, 2021.

Halimi, Memet. “Medreseja e Ferizajt fliste shqip… Merita për këtë i takon profesor Hasan efendi Nahit nga Gjakova që u bë myderriz në Kajro.” *Bujku*, e hënë, 15 korrik 1996, f. 6.

Hashani, Shaban. *Ferizaj dhe rrethina 1873–1941 (Vështruar nga pikëpamja historike)*. Ferizaj, 1998.

Jetishi, Gentian. “Atlas Kulturor Islami në Ferizaj.” Academia.edu, https://www.academia.edu/99411691/.

Kasumi, Haki. “Shkollat Fetare Islame në Kosovë ndërmjet dy Luftërave Botërore.” *Gjurmime Albanologjike* (Seria e shkencave historike), nr. XII, 1982. Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 1983.

Kruja, Genti. “Medresetë e Shqipërisë, model i edukimit shkencor e fetar.” ResearchGate, https://www.researchgate.net/publication/354785441.

Lutfiu, Skender. “Arsimi dhe Kultura Shqiptare në Ferizaj (1918–1941).” *Kosova*, nr. 40. Prishtinë: Instituti i Historisë “Ali Hadri”, 2015.

“Medreseja ‘Alauddin’.” Wikipedia (shqip), https://sq.wikipedia.org/wiki/Medreseja_%22Alauddin%22.

“Medreseja e Ferizajt fliste shqip (1903–1999).” Video. YouTube, 20 dhjetor 2022, https://www.youtube.com/watch?v=GxtfOYqLbzM.

Pirraku, Muhamed. “Myderriz Hasan ef. Nahi — pishtar dhe përkrahës i arsimit kombëtar shqiptar.” *Orientalizmi Shqiptar*, 23 qershor 2012, https://orientalizmi.wordpress.com/2012/06/23/myderriz-hasan-ef-nahi-pishtar-dhe-perkrahes-i-arsimit-kombetar-shqiptar/.

“Hasan Efendi Xhehnemi — Nahi (1905–1991).” Islamgjakova.net, https://www.islamgjakova.net/artikulli.php?id=1909.

Riedlmayer, András. “Libraries and Archives in Kosovo: A Postwar Report.” *Bosnia Report*, shkurt 2000.

“100 vjet Medreseja e Tiranës (1924–2024).” *Zani i Naltë*, shkurt 2024, https://www.zaninalte.al/2024/02/100-vjet-medreseja-e-tiranes-1924-2024/.

“Shkatërrimi i trashëgimisë shqiptare në Kosovë.” Wikipedia (shqip).

“History of Ferizaj” / “Historia e Ferizajit.” Wikipedia (anglisht dhe shqip).

Freundlich, Leo. *Albania’s Golgotha: Indictment of the Exterminators of the Albanian People* (Golgota e Shqipërisë). Vjenë, 1913.

“Massacres of Albanians in the Balkan Wars.” Wikipedia (anglisht).

Shkodra, Ramadan. “H. Sherif Ahmeti (1920–1998), një jetë në shërbim të fjalës së shkruar islame.” 2009.

“Sherif Ahmeti.” Wikipedia (anglisht); sq.freejournal.org.

“Lexo edhe ti: Haxhi Sherif ef. Ahameti.” lexoedheti.blogspot.com, 2015.

“Kadija Sulejman-efendija Alibegović.” Preporod.com (revista e Bashkësisë Islame të Bosnjës).

“Zani i Naltë – Përkthimi i Kur’anit në gjuhën shqipe.” zaninalte.al, janar 2020.

Aliu, Drin. “Zanafilla e medreseve në trojet shqiptare: Organizimi dhe funksionimi i medreseve në trojet shqiptare.” dituriaislame.com.

Anamali, Skënder, et al. *Historia e Popullit Shqiptar*. Tiranë: Toena, 2002.

Zekaj, Ramiz. *Zhvillimi i Kulturës Islame*. Tiranë.

Krasniqi, Fehim. *Zhvillimi i Kulturës Shqiptare*. Prishtinë.

Rizaj, Skënder. *Historia e Përgjithshme*.

Schmitt, Oliver Jens. *Shqiptarët: Një histori midis Lindjes dhe Perëndimit*. Tiranë: Shtypshkronja Gutenberg, 2012.

Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1914.

"Massacres of Albanians in the Balkan Wars." Wikipedia (anglisht).

Raport i Mjekëve për të Drejtat e Njeriut (Physicians for Human Rights), gusht 1999.

Plan-programi i Medresesë së Mesme "Alaud-din", Prishtinë, për vitet 1962–1969 (dokument arsimor i konsultuar gjatë hulumtimit).

D. Burime primare fizike për verifikim të mëtejshëm

Hashani, Shaban. *Ferizaj dhe rrethina 1873–1941*. Ferizaj, 1998 — konsultuar deri tani vetëm tërthorazi, përmes citimeve në punimet e Lutfiut dhe Kasumit; rekomandohet lexim i plotë për periudhën e hershme (fundi i shek. XIX–1938).

Arkivi Shtetëror i Maqedonisë së Veriut, Shkup — fondet e Bashkësisë Islame dhe të Ulema Mexhlisit të Shkupit, të cituara nga Pirraku dhe Kasumi; burim kyç për periudhën 1918–1941, dhe potencialisht për dokumentin themelues të vetë Medresesë.

Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës (ASHAK), Prishtinë — koleksioni i Hakif Bajramit dhe fondet e Vakëfit, të cituara nga Kasumi.

Hetemi, Rrahim, dhe Januz Mustafi. *Historiku i Xhamive të Ferizajt me rrethinë*. Ferizaj: DinoGraf, 2013 — konsultuar pjesërisht gjatë hulumtimit; rekomandohet lexim i plotë faqe për faqe, pasi vetëm disa faqe të veçanta u konsultuan drejtpërdrejt.

Arkivi personal i familjes Vokopola, Durrës — ruajtja e dorëshkrimit të përkthimit të Kuranit të bërë nga një dijetar shqiptar i burgosur nga regjimi komunist, sipas dëshmive të konsultuara; jashtë fushës kryesore të kësaj monografie, por potencialisht relevant për historinë e përgjithshme të përkthimeve fetare shqiptare të shekullit XX.

E. Indeks emrash

Numrat në kllapa i referohen kapitujve ku përmendet secili emër, jo faqeve — për t'iu përshtatur formatit elektronik Kindle, ku numërimi i faqeve ndryshon sipas madhësisë së shkronjave të zgjedhura nga lexuesi.

Ademi, Bajram — myfti i Nerodimes-Ferizajt që nga 1920 (7)

Ahmeti, Haxhi Sherif ef. (1920–1998) — përkthyes i Kuranit, nxënës i Medresesë së Ferizajt (3, 20, 22)

Bala, Qamil — drejtor i Medresesë së Tiranës (2)

Berchtold, Leopold — ambasador austro-hungarez (6)

Carabregu, Ali efendiu ("El-Jakovi") — dijetar i përmendur nga Nahi (19, 21)

Çubrilloviq, Vaso — autor i memorandumit për shpërnguljen e shqiptarëve, 1937 (4)

Draga, Ferat — kryetar i Xhemijetit (7)

Freundlich, Leo — gazetar austriak, autor i *Golgota e Shqipërisë* (6)

Gremja, Azem ef. (mulla Azem Efendia) — myderriz i Medresesë së Ferizajt (8, 9, 21, 22)

Guta, mulla Vesel — mësues feje i rrethit të Ferizajt (8, 9)

Halimi, Memet — autor i artikullit "Medreseja e Ferizajt fliste shqip", 1996 (Hyrje, 12, 13, 19)

Hashani, Shaban — historian, autor i *Ferizaj dhe rrethina 1873–1941* (Hyrje, 9)

Hetemi, Rrahim, dhe Januz Mustafi — autorë të *Historikut të Xhamive të Ferizajt* (8, 9, 10, 14, 15, 16, 17)

Idrizi, Sylë — hoxhë dhe mësues i Ferizajt (8, 11, 20)

Kasumi, Haki — historian, autor i studimit mbi medresetë e Kosovës, 1982 (3, 11, 23)

Ludviu, Hajdar — gjykatës sheriati i Ferizajt (7)

Lutfiu, Skender — historian, autor i studimit "Arsimi dhe Kultura Shqiptare në Ferizaj" (7)

Mjeda, Lazër — kryepeshkop katolik i Shkupit (6)

Nahi, Hasan ef. (1905–1991) — myderriz i Medresesë së Ferizajt, figurë qendrore e librit (3, 12, 13, 14, 19, 22)

Nahi, Islam ef. — myderriz, i ati i Hasan ef. Nahit (3, 12)

Pirraku, Muhamed — studiues, autor i biografisë së Hasan ef. Nahit (Hyrje, 12, 13, 14)

Pllana, Haxhi Ahmet — imam i Xhamisë së Vogël të Ferizajt, mësues morali në medrese (11, 20, 22)

Riedlmayer, András — historian i Harvardit, autor i raportit mbi trashëgiminë kulturore të Kosovës, 2000 (17)

Sadiku, Ahmet — myfti i Ferizajt para 1952 (8, 16)

Trotski, Leon — korrespondent lufte, Kievskaya Misl (6)

Vata, Shaban Sh. (1915–1979) — hoxhë dhe mësues, nxënës i Medresesë së Ferizajt (8, 9, 11, 20, 21)

Vogli, Hoxhë Hasan — themelues i traditës arsimore fetare-kombëtare të Tiranës (2)

F. Pyetje të hapura për hulumtim të mëtejshëm

Në frymën e ndershmërisë shkencore që ka udhëhequr gjithë këtë libër, po e mbyll me një listë të përmbledhur pyetjesh që mbeten të pazgjidhura, dhe që një hulumtues i ardhshëm — qoftë edhe vetë ky autor, në një botim të dytë — mund t'i marrë si pikënisje:

1. A ekziston ndonjë dokument themelues fizik (regjistër vakëfi, urdhëresë osmane, korrespondencë zyrtare) që të konfirmojë origjinën e mejtepit/medresesë së Ferizajt nga fundi i shekullit XIX, apo formalizimin e saj rreth 1908/1909, në Arkivin Shtetëror të Maqedonisë së Veriut apo në Agjencinë Shtetërore të Arkivave të Kosovës?

2. A ishte "shkolla shqipe" e hapur nga Haxhi Ahmet Pllana më 1909 e njëjta nismë me formalizimin e Medresesë së Ferizajt, një paralajmërim i drejtpërdrejtë i saj, apo një institucion i ndryshëm brenda të njëjtit ekosistem arsimor-fetar shqip të qytetit? Përgjigjja varet nga gjetja e dokumenteve shtesë mbi vendndodhjen dhe natyrën e saktë të asaj shkolle.

3. Cila është identiteti i saktë i myderrizit apo mësuesve që drejtuan Medresenë e Ferizajt në periudhën e hershme (fundi i shek. XIX–1938), përpara ardhjes së Hasan ef. Nahit — nëse ekzistoi një kuadër i tillë i veçantë nga mësuesit e mejtepeve të përmendur në Kapitullin 8?

4. A i referohet shifra e 51 nxënësve e vitit shkollor 1931/32 (Hashani, cituar nga Lutfiu) vetë Medresesë qendrore, apo një prej mejtepeve të rrethit — çështje e diskutuar gjerësisht në Kapitullin 9, por e pazgjidhur përfundimisht?

5. Cili është identiteti i saktë i myderrizit që drejtoi Medresenë e Madhe të Gjakovës në kohën kur u formua Hasan ef. Nahi — Islam ef. Nahi, siç e transmeton Pirraku, apo Islam Efendi Jahjai (1865–1929), siç sugjeron një burim tjetër (shih shënimin te Kapitulli 13)?

6. Cili ishte shkaku i saktë i shkatërrimit të ndërtesës së ish-Medresesë në 1999 — bombardim nga NATO kundër forcave serbe të stacionuara aty, siç sugjeron burimi lokal, apo djegie dhe rrafshim i qëllimshëm nga vetë forcat serbe, siç sugjeron raporti i Riedlmayerit? A ekzistojnë dëshmi okulare shtesë, ende të pambledhura, që mund ta sqarojnë këtë pikë?

7. Kush ishin, konkretisht, emigrantët shqiptarë që u strehuan në ndërtesën e ish-Medresesë gjatë periudhës rreth 1950–1990 (Kapitulli 17), dhe a ka ende jetimë a pasardhës të tyre që mund të dëshmojnë për këtë periudhë të panjohur deri tani?

8. A ekzistojnë fotografi, dokumente, apo dëshmi shtesë familjare në Ferizaj mbi vetë ndërtesën, mësuesit, apo nxënësit e Medresesë, të mbetura ende të pambledhura nëpër arkiva familjare private?

Lexuesi që zotëron përgjigje, qoftë edhe të pjesshme, për ndonjërën prej këtyre pyetjeve, ftohet përzemërsisht të kontaktojë përmes botuesit, Akademia 23.

Fund i vëllimit të parë të dorëshkrimit.